

Antroport könyvek

Előmunkálatok a bukaresti magyarság kutatásához
/Tanulmányok a romániai városkutatásból/

A.Gergely András

MAKAT
Antroport

Budapest 2014

Antroport könyvek 5.

Sorozatszerkesztő
A.Gergely András

Állandó szerkesztők

Kirzsa Fruzsina

Papp Richárd

Varga Andrea

Szabó Miklós

Szakmai lektor

Papp Richárd

Felkért konzulens: Gagyí József

ISBN 978-963-08-8576-8

© Antroport, 2014

© A.Gergely András, 2014

A kiadványsorozat a Magyar Kulturális Antropológiai Társaság
Etnoregionális Műhelye
és az Antroport kiadásában jelenik meg e-book formátumban,
www.antroport.hu/könyvek

A.GERGELY ANDRÁS

NEMZETISÉG ÉS URBANIZÁCIÓ ROMÁNIÁBAN

(A magyar kisebbség és a városfejlesztés, a *KORUNK* harminc évfolyama tükrében)

Héttorony Könyvkiadó, Budapest, 1986–1988

ELŐHANG

Sokszor tapasztaltuk már, s történeti múltunk is számos helyzetben igazolta: kampánykedvelő lélek a magyar. Éppoly hevült kedvvel hajlamos forradalomra és kiegyezésre, vígságra és búra, mint munkaversenyre és lógásra, gyűlöletre és barátságra. S úgy tűnik: kampányosan szerződünk történelmi barátságra és uralkodószolgálatra, „nemzetközi szolidaritásra” és engedélyezetten ellenzéki megmozdulásra, sőt, kampányszerűen alkotunk múlt-, jövő- vagy éppen ellenségképet is.

Most ismét korszakosan „erdélypárti” hangulat van – nem először az évszázadban. Fennkölt és megokolt tiltakozás viharzik szét 1988 tavasza óta a romániai településpolitikai tervek ellen, melyek magyarlakta közösségek százait is veszélyeztetik az erőltetett modernizáció romániai útjának mai szakaszán. Ám még mielőtt a legcsekélyebb elképzelésünk lehetne arról, hogyan találhat alkuképes hangot a két kormány, s hogyan menthető, ami még menthető, már könyvek tucatjai és újságcikkek sorozatai jelennek meg, kiállítások nyílnak és együttérző akciók hullámai mozgatnak meg nagy tömegeket Erdély ügyében. Nehéz malomköveket hajítunk messzire, pedig ki tudja hol állnak meg... S akkor is ilyesfajta indulatos, kampányos igyekezettel működünk, ha tudván tudjuk (s rendszerint a fellebbező megmozdulások szervezői és résztvevői sejtik a legpontosabban), milyen valódi retorziókat válthat ki mindez a romániai vezetésből, illetve milyen megállíthatatlan buldózereket indít el ilyesmi a romániai nemzetiségek ellen.

A sokaktól és hirtelen előkerült, több kiállításnyi erdélyi fotóanyag, a filmek és könyvek sokasága, az apró hírek és a monumentális elemzések feltolulása persze járhat azzal a haszonnal is, hogy az évtizedek óta tabu-téma Erdélyről és a romániai magyar kisebbségről kimerítőbb képünk kerekedhet hónapok alatt, mint amelyet az elmúlt évtizedek kínáltak. Ez azután fölhangolhat újabb és fenekedettebb indulatokra, józan és értelmes belátásokra is. Történelmi utunk kampányközi hullámvölgyei mindig adtak arra alkalmat, hogy elemző-értelmező szándék csitítsa valamelyest a kampányffyak vehemenciáját. Az Erdély-kérdésben most bekövetkezett hír-dömping persze korántsem jelenti még azt, hogy egybehangzó kormányzati és társadalmi állásfoglalás született. Tudomásul kell vennünk azt is, hogy mást jelent az Erdély-probléma Bolognában, Biafrában vagy Bakuban, mint Békéscsabán, s más felhangjai vannak pesti értelmiségiek között és kispesti nyugdíjasok között, meg aztán más következményeivel kell számolni a magyar lakás- és munkaerő-gazdálkodás szemszögéből, mint a romániai magyarságemésztő politika intézőköreiből. Mindezekről függetlenül „téma lett” az „édes Erdély” munkapadnál és kocsmában, autóbuszon és csépléskor, minthogy fölbatortította számos esemény az embereket...

Ez a könyv¹ nem ilyen bátorítás, nem kampány terméke, hanem hosszas aprómunkáé. A benne foglalt dolgozat(ok) egy kelet-európai várostípusokat rendszerező kutatás háttér tanulmánya(i), s valamiképpen előmunkálatai a bukaresti magyarság kisebbség helyzetét leírni szándékozó kutatásnak. Nem vitaanyag tehát, bár nyilván vitatható itt-ott, s nem is kiáltvány, bár remélhetően sokakhoz szólhat majd. Műfaját tekintve talán leginkább szociológiai szempontú sajtóelemzésnek nevezhető: a romániai magyar nemzetiség helyzetváltozásának tükröként lapoztam végig a rangos

¹ Digitalizált változatának elkészítéséért köszönet a „Bevezetés a romániai magyar társadalomkutatás történetébe” /Adatbank, Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár munkatársainak. On-line: <http://adatbank.transindex.ro/impreszum.php/>

és építő hagyományú *Korunk* folyóirat 1957-től újrainduló számait, 1986 decemberéig. Dolgozatom tehát nem ma készült, s az eltelt másfél esztendő alatt sok minden történhetett, amire talán nem terjedhetett ki a figyelmem, vagy amit utólag, „beteljesült jóslatként” beleírni már nem lenne sportszerű. Itt nem csupán arra gondolok, hogy javulhatott vagy rosszabbodhatott a romániai kisebbségek léthelyzete, hogy számszerűen szinte évente duplájára nőtt a Romániából kivándorló és Magyarországon letelepedési engedélyt kérők száma (1985 = 1709, 1986 = 3284, 1987 = 6499), vagy hogy fokozódott a magyar nemzetiségnek Románia határain belüli szétszóródása, tehát módosultak a helyi lakosság etnikai létszamarányai is stb., hanem azt gondolom, hogy készülhetett Románia válsághelyzetéről esetleg több nyugati elemzés is, amelyben az általam vizsgált folyamatról van szó. Ilyeneket egyelőre nem ismerek, de olvashattam egy szerzői munkaközösség alapos dolgozatát, mely a romániai magyar kisebbségről készült és vitára került a Jurta Színház-beli Magyar Demokrata Fórumon, 1988. március 6-án (Joó Rudolf et. al. 1988).

Itt kell megjegyezmem: nem vagyok nemzetiségkutató, sem hungarológus, sem történész. Szociológus vagyok, akit a társadalmi folyamatok mögöttese, eredői, okai és emberi következményei izgatnak, s akit a romániai helyzetkép elsősorban a helyi társadalmak közösségi élete és az etnikai tudat szabadság-feltételei szempontjából érdekel. Ezért, bár eredeti írásom szociológiai szárazságát néhol publicisztikusabb fordulatokkal próbáltam „fogyaszthatóbbá” tenni e kötet kiadása előtt, az eltelt másfél év alatt nem törekedtem olyasfajta aktualizálásra, mely elemzésemet a „buldózerpolitika” mai konkrétumaihoz köti. Az olvasó tehát egy „tegnapi” munkát vesz kézbe, melyből kiderül, mennyire nem a hírlapi kampányok és az utcai szórólapok szintjén „aktuális” a települések fölszámolásának politikája és az ellene kelt nemzetközi tiltakozás. Tudomásul kell vennünk, hogy minden látszat ellenére sem a magyar, sem a román, sem a nemzetközi tudományosságot nem érhatték váratlanul a tavaszi események, s éppígy a politikai vezető köröket sem, hiszen az előzmények, a mozgásirányok háttere és összefüggésrendje régóta tartó *folyamattal* magyarázható. Ez év tavaszán, e folyamat „végpontján”, a leomló székegykapuk rémképét látva, elemi erővel indult az a jobbra spontán fölháborodás, amelynek nincs rálátása az előzményekre, s ezért olyan feszültségeket hordoz, melyek a politikusok mulasztásait, a több évtizedes ráhatás- és megegyezésképtelenség bűnét szikráztatják föl, anélkül, hogy „rendszer-típus” jelenséget látnának meg a romániai eseményekben, s a tervbe vett 8000 falu letarolása mellé fölidéznék a hazai területrendezési-településfejlesztő szándékokat is. Könyvemben ezért – a *Korunk* cikkeinek értelmezéstechnikai nehézségeivel birkózva, a romániai magyarságot érintő urbanizálódási folyamat problémáinak részletezésére koncentrálnak – vázlatosan kitérek néhány olyan kérdésre is, mely a kelet-európai régió urbanizációs sajátosságait érinti. Felfogásom szerint ugyanis a környező országok településfejlődési trendje jellemző hasonlóságokat mutat: a területi és települési autonómiák szabadság-feltételeit korlátozza (valamelyest eltérő módon) minden szocializmust építő ország. Pedig a demokratikus hatalomgyakorlásnak ez az egyik legfőbb próbaköve a modernizálódás folyamatában (A.GERGELY András 1988a, 1988b, 1988c).

Az általam földolgozott cikkek elsősorban a *Korunk* és a *Korunk Évkönyvek* településpolitikai, urbanisztikai, társadalom-néprajzi, közigazgatási és szociokulturális témájú írásai voltak, s az én olvasatomban a *nemzetiségi léthelyzet és az urbanizálódás* igen szorosan összefügg. Lehetségesnek tartom, hogy az *Utunk* vagy *A hét* hasábjairól más összegzést adhatnék, mint ahogy a (lényegében elérhetetlen és ellenőrizhetetlen) statisztikák vagy a szokásnéprajzi munkák elemzése is kínálhat esetleg más összképet, de mindezek átvizsgálása és összevetése engem már

meghaladó, tudományos team-et igénylő feladat. De mert a tanulmányomhoz olvasott mintegy kétszáz folyóiratcikk csupán mozaikos, több ponton hiányos tablóvá állt össze, kiegészítésük kedvéért (illetve az árnyaltabb folyamatábra megrajzolása céljából) fölhasználtam számos szakkönyvet, amelyek többsége ugyancsak Romániában jelent meg, ottani adatokat használ, tehát nem mondható róluk, hogy „irredenta”, románellenes vagy szocializmus-ellenes nyugati forrásokból építkeznek, vagy „átkos imperialista”, „magyar sovinizta” befolyás alá kerültek szerzőik. Utalok végül néhány nálunk kiadott forrásmunkára is, melyek a nemzetiségi-kisebbségi közérzetre, hogylétre, életminőségre, kultúrára irányítják a figyelmet, tehát szociológiai értelemben kerekébbé teszik az etnikai vagy urbanisztikai kérdéskört. De mindezekkel együtt sem hiszem, hogy minden, a tárgyra vonatkozó forrást kimerítően földolgoztam, úgyhogy kérem az olvasót: tekintse munkámat csupán újabb indításnak a kisebbségi magyarság problematikájának alaposabb megismerése felé.

Célom nem a föllebbezhetetlen tudományoskodás, hanem az *értelmező, számvetésre készítő* első közelítés, és főleg a *megértés* segítése.

Budapest, 1988. augusztus 27.

A KORUNK ÉS AZ ÉRTELMEZÉSI NEHÉZSÉGEK

Az urbanizálódás gazdasági-társadalmi gondjaiból a *Korunk* 1957 óta újra megjelenő számaiban és a *Korunk Évkönyvekben* csupán töredékek láttak napvilágot. E ritkás mozaikból aligha könnyű reprezentatív keresztmetszetet készíteni. Az etnikai csoportok kérdéseinek tudományos (és nemcsak politikus) tárgyalása pedig, ha lehet, még ennél is ösztövérebb. Mindazonáltal a publicisztikai anyag és a szakcikk tömege egy következetesen *erőltetett iparosítás és mesterséges városiasítás* jelenség-együtteséről árulkodik. Ennek a folyamatnak történeti és szociológiai pikantériája éppen az, hogy a városlakók hányada már a két világháború között is magyar nemzetiségű volt, tehát aligha volt különösebben érdekelt az ilyen típusú „modernizálódásban”.

A második világháború után az európai régió szocialista országaiban nagyjából egy időben zajlott le a mezőgazdasági tulajdonviszony-változás, a kollektivizálás és az agrár-munkaerőfelesleg kialakulása. Románia társadalmi és gazdasági átalakulása már a negyvenes évektől centripetális erővel terelte főként a falusi munkaerőt a viszonylag fejlett, „városiasodott” központokba. Az ipari koncentráció során létrejött, „csinált” városokban, illetve a történelmi városok külső övezeteiben egy gyökértelen, keverék, jövevény társadalom alakult ki. E népességtömeg a maga hozott, és letelepedéskor összeadódó hátrányaival évtizedekig átláthatatlan eleggyé állt össze, valamiféle rejtett szerkezetű munkaerő-masszává szerveződött (EGYED Péter szerk. 1984).

Erről a megkésett és erőltetett, negatív hatásaiban is jelentős „modernizációs” útról minden *Korunk*-évfolyamban akad néhány kitűnő írás. A romániai szociológiai és társadalomnéprajzi kutatások több kisebb hullámban indulhattak a társadalmi változások földérintésére, függően a politikai-gazdasági helyzettől, az egyetemek, laboratóriumok, kutatócsoportok támogatottságától vagy tiltottságától. A kutatások tapasztalataiból származó publikációkat nemegyszer terjedelmi és minőségi szempontból is meghaladják a monografikus „kis vizsgálatok”, egyszemélyes és nem hivatásosaktól származó munkák. E törekvések fölkarolását jobbra a folyóiratok szerkesztőségei vállalták, ámbar bizonyos időszakokban a *Kriterion* önálló kötetekben adhatta ki a nyilvánosságra érett dolgozatokat. A *Korunk* oldalain azonban kampányszerűnek tűnő szeszélyességgel jelennek meg életmód-kutatások beszámolóí, statisztikai elemzések, demográfiai közlemények, építészeti vagy lakásgazdálkodási tervezetek, folklorisztikai gyűjtések, tematikus viták és riportok, melyek témánk szempontjából fontosak. Egy-egy *Korunk*-szám azonban, még ha olykor „problémafeszegető” írás szerepel is benne, felszínes olvasatban igen biztató összképet mutat a magyar kisebbség helyzetéről. Úgyszintén harmonikus képet kapunk a romániai városfejlődés folyamatáról, a települések kapcsolatáról, a közösségi kultúra intézményeiről, az élethelyzetet váltó társadalmi csoportok beilleszkedéséről, az állami és politikai gondoskodás felelősségteljességéről, s folytathatnám a sort. A *Korunk* cikkeinek értelmezéséhez, lényegük megtalálásához, illetve „rejtett dimenzióik” fölismeréséhez ún. kvalitatív, „lágý” módszerek fölhasználására, a másodelemzés, az összehasonlítások, a kommentálás, az értékelés, a tartomelemzés alkalmazására van szükség. A felszínes és a „kódokat” megfejtő olvasat így más-más összképet ad, s ebbe mindenkor bele kell számítanunk a folyamatosan érvényesülő hivatalos irányítást, a cenzoriális ellenőrzést, a pártos kritikát, illetve pártfelügyeletet is. A túl pozitív összkép, amely a gondokat csak elnagyolva jelzi, vagy csak úgy, mintha azok leküzdése könnyű és tervszerű lenne, nem írható egyértelműen a cikkírók, a korfelfogás vagy a *Korunk* szerkesztőinek

számlájára sem. Más, ma még kellően nem ismert okai is lehetnek ennek. Ugyanakkor az is igaz, hogy a mélyebb összefüggések vagy jobban látszanak két-három évtized távlatából, vagy téves ítéletekre vezethetnek. Az elemzőnek folyamatosan tartózkodnia kell a zord kritikától, midőn alkotói pályafordulások, megalkuvások nyomaira akad a *Korunk* oldalain, s tapasztalja, milyen szépen elválnak a tabu-témákat tisztelő szerzők tömege a rejtjelezett, elmosódottan óvatos kételyeket hangoztatóktól.

Témánk szempontjából mindenekelőtt az a szembeszökő, hogy a romániai magyar tudományosság (s főként a társadalomtudományi gondolkodás) jeles folyóiratának harminc évfolyama is kevés volt ahhoz, hogy az „urbanizálódás” fogalmát akár egyetlen szerző, akár egyetlen rövid mondatban pontosan meghatározta volna. Közelítések, értelmezések megjelentek ugyan, de mintha a fogalmat mindenki egy közismert, egyetemes jelentésű értelemben használná, holott az urbanisztika történetében több tucat érvényes definíció forog közkézen. Olvasható néhány írás, mely a Nyugat vagy az USA „tőkés városairól”, emberellenessé fajult urbanisztikai folyamatairól, vagy egy-egy jelesebb építész-egyéniség munkásságáról szól, s eközben az urbanizáció néhány nyugati meghatározását is fölidézi, de a *Korunk* szerzői nem igyekeznek használt fogalmaikat a maguk nézőpontjából tisztázni. Érthető ez, ha idevesszük, hogy a Bukaresti Egyetem szociológiai laboratóriuma csak 1965-ben alakulhatott meg, de a kortárs szerint hosszú időbe telt, míg a „házalóktól”, „álmárxistáktól”, „dogmatikus korlátaitól” úgymond megszabadult e tudomány, s csak a hetvenes évek derekától segíthették folyóiratok és kiadványsorozatok a steril módszertanon és elméleten túli empirikus kutatást (BALÁZS Sándor, 1976). S minthogy a *Korunk* szerzői a tudomány lehetőségeitől és nyilvánosságától is függtek, nem csodálkozhatunk azon, hogy a gazdasági átalakulás fő vonulatát, az iparosodást kísérő praktikus vizsgálatok mögött kissé elmaradt a városiasodást elemző feltárások sora. Mindez részben magyarázza és menti azt, hogy az első másfél-két évtized (1957–1977) publikációiban egy fiktív és elvont városfogalom szerepel, s szinte máris megvalósultnak tekintik a „szocialista városokat”, lakóikkal és lakossági szükségleteikkel együtt. E teleologikus szociológiai valóság valódi tényeit kutatva az elemző rákényszerül, hogy olyan írásokat is figyelembe vegyen – s ez a publikációk több mint felére érvényes –, amelyek éppen csak érintőlegesen foglalkoznak urbanisztikai kérdésekkel. Ezek az írások a legkevésbé sem várostörténeti, településszociológiai vagy városantropológiai szempontúak: karakterük, stílusuk lényege a hírhozatal, a tudósítás, az ismeretközlés, illetve (lévén a *Korunk* „a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács” folyóirata) leginkább a tudatosítás, vagy még pontosabban a nevelésszemponútú *meggyőzés*. Témájuktól majdnem függetlenül, e cikkek legfőbb célja a romániai fejlődés bemutatása az uralkodó ideológiai célok gyakorlati sikerének biztosítására, illetve bizonyítására. Az ötvenes évek végétől a hetvenes évek közepéig a legtöbb írást a monografikusnak mondható, „fejlődési” eredményeket áttekintő vállalás jellemzi. Java részük jószerivel egybecsengő hangon illusztrálja, milyen bölcsek a központilag előírt területrendezési vagy területi-politikai döntések, s íme, akárhová megyünk az országban, minden helyi közösség vagy nagyobb térség élő valóságában is „bizonyítást nyernek a tervek”. Úgy tűnik e cikkekből, mintha a végrehajtási tervekben előirányzott „optimális” fejlődési célok valami monumentális, *össztársadalmi érdek*ké állnának össze, melyet nehéz nem igazolva látni a történelmi és statisztikai illusztrációk mögött. Az olykor meg-megfogható viták, a társadalom- és önismeretre törekvő esszéisztikus írások ennél már valamivel többet érzékeltetnek az életmódváltás, a közösségi konfliktusok, a lakásellátás, a városépítészeti vagy a területfejlesztési feszültségek gondjaiból, ám

ezekbe több ideológiai meggyőző szándék, illetve olykor manipuláció is inkább kerül, mint a tényközlő írásokba.

Legyen szabad itt egy-két példával élni. A mai olvasó bizonyára el tudja képzelni, milyen várakozással tekinthetett az elismertetéséért küzdő romániai magyarság a Magyar Autonóm Tartomány létrehozása és fejlődése elé. Az ötvenes évek végén kelt írások még hozsannázó hangulatban számolnak be az önállóság pompás látszataival fölvirágozott MAT gyarapodásáról. A „fokozódó osztályharc” keretei között végbemenő leszámolások, a román pártvezetés belső küzdelmei, a koncepciók perек és a gazdasági lázalmok első nagy szakaszán túl hihetőnek tűnhetett a „kompakt székely-magyar lakosság lakta terület”, az „autonóm közigazgatási vezetőség” létrehozásában rejlő nagy lehetőség, s főleg, hogy mindezt az 1952. szeptember 24-i új alkotmány garantálta (19-21. szakasz). Ma már világosabban látszik, hogy e hatalmi gesztus mintája az 1936-os sztálini alkotmány volt, s hogy a MAT-ba ígért székelyföldi tanítók helyett, a kétnyelvűség helyett és a tervszerű gazdaságfejlesztés helyett inkább a központi államhatalom szándékait közvetíteni és végrehajtani köteles új *közigazgatási* egység jött létre, nem pedig autonómiával bíró területi intézményrendszer. S miközben fél évvel a MAT határainak meghúzása után Gheorghe Gheorghiu-Dej bejelentette, hogy Romániában megoldották a nemzetiségi kérdést, addig a MAT-ban a romániai magyarságnak csupán egyharmada kapott életteret (1948-ban a népszámlálás szerint Romániában 1.499.851 magyar élt, az ország lakosságának 9,4%-a, a MAT-ban pedig 539.669 magyar kapott „hazát” a párt lenini-sztálini nemzetiségi politikájának jóvoltából). A feszítésnek és a lazításnak a belpolitikában uralkodó taktikája, a kulturális és oktatási intézmények összevonása, a román hivatalos nyelv elsőbbségének kinyilvánítása, a Magyar Népi Szövetség és a Nemzetiségi Minisztérium leépítése, a kétnyelvű feliratok eltüntetése, közben pedig a megszüntetésre ítélt csángó magyar iskolák némelyikének meghagyása, az elrománosítási akciók helyenkénti felfüggesztése, majd Kós Károly és Tamási Áron kötetének megjelentetése *párhuzamos* folyamatok voltak (LIPCSEI Ildikó, 1987). Alig akadt olyan legény, aki ezek után társadalomkutatóként vagy publicistaként biztosan eligazodott és kritikai szociológiát kezdett. Önvédelemből és pártcenzurális okok miatt is tanácsosabb volt folyamatosan tervekről, reményekről, vagy egy „odafönről” már megígért villanyerőmű fontosságáról cikkezni, abból kevesebb gond származhatott.

Vegyünk még konkrétabb példát: Kós Károly mindjárt az újrainduló *Korunkban* cikket közölte a lakás- és lakóházépítési problémákról. Problémákról (!) ír: nem ismerik a népességszaporulat és a lakossági lakásigények számadatait, évről évre csökken a lakás-alapterület, lógnak a munkások, közömbösek a hivatalok, évtizede fogy az igénybevehető lakterület, túlteng az adminisztráció, gyöngye a munkavezetés, folyik az anyagpazarlás, felelősök nincsenek – vélekedik városlakosként és gyakorlati építéssként. Közben a nyugati burzsoázia egyes városaiban évszázada problémás lakáshelyzettel, a városok évtizedek óta megoldatlan lakásügyeivel, az államgazdaság érdekében szükségszerűen földuzzasztott népességű városok finánciális gondjaival menti föl magát a „parttalan” kritikusság bűne alól. Írásában emelet-ráépítéseket, restaurálást, a régi házak megmentését veti föl „ötletszerűen”. Tehát óvatoskodik, szinte fölmenti a kormányt: ennyit tehet, a lakás mindenhol gond, különben is épül az ország, a civilizálódás lassú folyamat. Ha hozzáolvasom a pártfőtítkár (1956. XII. 16-án, a MAT pártkonferenciáján elhangzott) dörgedelmeit, melyek szerint a magyarok mindent a kormánytól várnak, nem keresik a helyi erőforrások jobb kihasználását, s egyáltalán: az egész romániai magyarság revizionista (LIPCSEI Ildikó, 1987), akkor Kós Károly roppant óvatos is, meg kritikus is. De ha az 1957. nyár eleji pereket

ideveszem, melyek vádlottainak zöme magyar volt, akkor egyenesen forradalmár! Két évtizeddel később azonban, urbanisztikai problémák után kutatva, már éppencsak észreveszem írását, annyira belesimul a korszak publicisztikájában, viszont adataiból alig tudok valamit fölhasználni, inkább tónusa árulkodó és értelmezést igénylő.

Ennyit röviden a társadalmi érdek, a problémafeltárás és a szakszerű publicisztika „megdolgozottságáról”, hiteléről.

Kicsit jobban szétnézve a témánkat érintő cikkek anyagában, mégis figyelmet érdemlő, mennyi távolságtartó és felszínesen használt fogalom épült beléjük. Az írások többsége például agrárreform és a gyorsított iparosítási folyamat során városba vándorolt népességet különösebb gond nélkül úgy kezeli, mint egységes, sőt közösséggé összeállt lakosságot. Mintha bizony a „csinált városok”, és a naptár szerinti időpontra kollektivizált falvak menekült népessége egyértelműen és sebtiben közösségi életet élő, egymással kölcsönviszonyba kerülő, strukturált helyi társadalommá, önálló életképességgé szerveződött volna. (Ennek elegáns ellenpéldái találhatóak az 1984-ben megjelent *Változó Valóság* városkutatói dolgozatai között). A hetvenes évek derekán azonban már napvilágot lát a *Korunk* hasábjain néhány fontos dolgozat, elsősorban a népességmozgás, a munkahelyi gondok, a családon belüli kapcsolatok témaköreiből, melyekben már árnyaltabb a városokba költözők képe, de az ötvenes-hatvanas évek cikkeinek többségében a „szocialista” város és a városi életmód úgy jelenik meg, mint a feudalizmusból ittmaradt falutelepülés meghaladott formája. A nem-városi életmódot ezek a tanulmányok és cikkek fejlettségi szempontból a városi kultúra alá sorolják, s hogy az összkép szebb legyen, könnyedén eltekintenek a városiság minden hibájától, hátrányától és „szervi” betegségétől. Nem érzékeltetik az életmódváltozás, a kapcsolatvesztés, az értékrendválság, a szocializációs gondok, az elszegényedés és elgyökértelenedés, a városkörnyéki ingázás, az adaptálódási-beilleszkedési zavarok, a tradícióvesztés nehézség-tömegét – ez pedig kissé valószerűtlen összképet /valóság-víziót/ eredményez, melyben a tudatosnak tetsző (avagy kényszerű?) elvtelen szépítés uralkodik. Jeles szerzők cikkei olvashatók például az ötvenes évek végén, melyek a nemzetközi építészeti kísérletként keletkezett – és világszerte sok vitát provokáló – nyugat-berlini Hansa-városrész esztétikai vagy funkcionális tévedéseiről bölcselkednek, s emellett vastagon dicsérik, sőt példaként állítják a romániai várostervezők elé a szovjet mintájú lakótelepet, mint ideálisan szocialista és közösségi megoldást, amelyet a kapitalista érdek és a lakás- vagy telekspekuláció sem terhel, tehát eszményinek mondható. S e felszínes, túlpolitizált „funkcionális” kritikák tömegesen jelennek meg az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, tárgyi elemek, konkrétumok nélkül, általános tanulságokat szónokolva. Ha például a városba költöző parasztról értekeznek, aki nem tud „viselkedni” az emberek közt, nem képes megszokni a feszített munkatempót, mert életét addig más időbeosztás és kényelmes munkaritmus szabályozta, ezért „lóg” a munkahelyén, lazál, sőt lakótelepére hazatérve „elszemélytelenedik”, „nem mutat társadalmi aktivitást”, beletörődik kulturális hátrányaiba... stb., vagyis ha olykor emberközelibb életmódképet rajzolnak ez írások, akkor sem különböztetnek meg kulturális szokásokat, hozott hagyományokat, beilleszkedési képességeket, ízlés- és értékrendszeri sajátosságokat, nem számolnak a szóbanforgó városok történeti vagy termelési szerkezetével, intézményrendszerével, a mobil népesség szokásaival, a szegregálódás szociológiai okaival, a városi folklór működésével stb. Tehát még amikor „közelképet” akarnak adni, akkor is inkább madártávlati, kívül- és felülnézeti képet kapunk.

A köznapi élmények szintjén persze igazuk lehet a cikkíróknak (hisz nem állították írásaikról, hogy szociológiai szakmunkák), sőt, a vidékiek városokat

elárasztó tömegének zavaró tényeit még „főlelegetni” sem volt tán bátortalan gesztus akkoriban. (Így volt ez a korabeli sajtóban Magyarországon is). De abban a folyóiratban, ahol rendszeres a fejlődés-hozsannázó, az iparfejlesztésnek és városiasításnak tapsikoló lelkesedés, kissé hamisnak tűnik az ilyesféle társadalomkép. Illetve: az RMP III. kongresszusán (1960) az iparosítás következetes végrehajtásáról, a kollektivizálás befejezéséről, a falusi elvándorlás serkentéséről, ugyanakkor a mezőgazdaság termelékenységének növeléséről szóló határozatok születtek, melyek igencsak kettős fénybe helyezik a szóbanforgó cikkeket: a párt nevében és ellene egyaránt szól(hat)nak – filológus legyen, aki megfejti, voltaképpen mi rejlik bennük.

Amit e példákkal illusztrálni szeretnék, az nem más, mint az értelmezés nehézsége. Ez már kétségtelenül az utókor felelőssége; hisz a kortársak, benne élvén az eseményekben, talán jobban, talán tanácstalanabban oldották meg e talányokat, de míg nem kapunk tőlük visszatekintő helyzetképet, addig is magyarázatot kell keresnünk. Lehetséges, hogy a támogatás és tiltás korhangulatában semmivel sem volt könnyebb eligazodni, mint utólag számolgatni hatalmi döntések, csoportérdekek és megnyilvánulások súlyegyenét.

A cikkek vagy a szerzők (és érdekeik, céljaik) minősítése helyett így inkább a számunkra hasznos közléseket kerestem. Meg kell állapítanom, hogy még a hatvanas években is túlteng a *Korunk* cikkeiben a közműveltség terjesztésének szándéka, ami a sokrétű, tudományos megközelítéstől igen távol áll. Ha egyik-másik tanulmány eljut a lakás- vagy lakóterületi funkciók változatainak leíró ismertetéséig, a térhasználat és a lakásbútorozás részletkérdéseire, akkor sem tartalmaz a viselkedésformákról, a hétköznapi (életviteli) szokásokról, a szociokulturális különbségekről és kisközösségi normákról semmiféle olyan információt, amelyet a tíz évvel későbbi cikkek már bőséggel. Furcsa az is, hogy miközben az emberi viselkedés- és mozgásformák változatairól általánosságban sokan vélekednek így-úgy, a városi népelet eseményei, az emberek boldogulásának köznapi keretei, a személyiség rangja és közérzete úgyszólván bele sem kerül a cikkekre (hacsak nem filozófiai sterilitásban, vagy a hatósági rendeletek nyelvén, mintha nem élőlényekről, hanem dolgokról értekeznenek). Itt is meg kell jegyezni: lehetséges, hogy ezek a szaktanulmány-stílusú írások csupán az én várakozásomtól maradtak el, s közben pedig a romániai magyar szellemi önvédelem és önmegőrzés eszközei voltak, afféle „virágnyelven” írt kétségbeesések vagy lelkesítő eposzok, melyekhez az én urbanisztikai és közösségkereső „antennám” már nem elég érzékeny. De mégsem vehetem csak magamra az utókor értetlenségének bűnét, ha ezekben az ismeretközlő cikkeken majdnem evidenciaként jelenik meg a paraszti kultúra csökevényes, elmaradott volta, amelytől elszakadva – az eredendő hátrányos helyzetből rögtön a „polgárosult” létbe ugorhat(na) át mindenki, aki a beletörődés és alkalmazkodás állampolgári kötelezettségeit vállalja. A városba költözésnek ez az „adományjellege” hűbérviszonyt és (hatalmi) kiszolgáltatottságot jelez; ezért számomra ellenszenves a publicista, aki e „jótéteményért” a hálátlan parasztot és „kulturálatlanságát” ostorozza. Mindezt abban az Erdélyben és abban a folyóiratban, amelynek kulturális hagyományára okkal büszke a magyarság.

Ilyesmi persze még csak „szépséghiba” volna e publikációkban – melyek ugyan szakcikkeknek látszanak, de igazából nem azok –, ha igennel felelhetnénk arra a kérdésre: végül is dokumentálják-e az újat, a városi (urbanizált, urbánus) társadalommá fejlődést? De ezt jobbra nem teszik. A történelmi városok vagy az új települések *változási* szakaszai közül éppen a jövevény népesség jellegadó megnyilvánulásait, a megtelepedés korszakát, a kiépülés ritmusát, a kultúrák

találkozását, az együttélés részletkérdéseit, a térbelakás módját hagyják figyelmen kívül ezek az írások. Holott nyilvánvalóan minden embercsoport megteremti a maga (saját) folklóráját, életre kelti tradícióit, kiépíti az egymásközi kommunikáció formáit, kialakítja az alkalmazkodások és helyzettudatok változatait, létrehozza a sajátos nyilvánosságot, a szavak és szokások jelentésterét, próbára teszi nevelési elveit, világképeit, összeveti érdek- és értékrendszerét – miként e jelenségekről a hetvenes évek tanulmányai már be is számolnak. Hiányzik az ötvenes-hatvanas évek cikkeiből a *folyamatok* nyomonkövetése, a széttekintés és összehasonlítás módszere is. Ha „modern építészeti” normák szerinti tervezésről szól egy cikk (pl. lakóházak és funkcionális környezetük kialakításáról), akkor rendszerint kimarad belőle a régi városképhez illeszkedő formák tárgyalása és az új ipari környezethez szükséges kulturális „övezet” figyelembevétele (pl. közművelődési vagy hitéleti fórumok igénye, sportolási vagy kikapcsolódási terek stb.), s legyen bár szaktanulmány, nem kerül sor mindennek történetiségbe ágyazására, összevetve tapasztalati előzményekkel.

Lehetne talán mindeme hiányokat egyenest a cenzúra, a szaktudomány fogyatékosága vagy az akkori jelenben élők távlathiányának számlájára írni – de nem csupán erről van itt szó. A *Korunk* második, 1957-től induló korszaka talán üdítő lehetőséget jelentett a romániai magyarság kulturális helyzettudatának erősítésében, ám a lap nyilvánvalóan nem vállalhatta a társadalomtudományok minden ágának fölkarolását. Érdeemes lenne egyszer összevetni a *Korunk* társadalomtudományi publikációit a megfelelő korszak szaktudományi kiadványaival – de ezek román nyelvűek, számomra nem hozzáférhetők, s vállalkozásom csak a *Korunkra* szólt most, így nem elemeztem őket. Tudomásom szerint a *Korunkkal* foglalkozó kutatók sem tették meg ezt az összehasonlítást, de írásaikból megbizonyosodhat az olvasó arról, hogy nem véletlenül esett választásom a *Korunkra*: szám szerint a legtöbb néprajzi, szociológiai, urbanisztikai, antropológiai tárgyú, tudományos igényű tanulmány itt jelent meg magyar nyelven Romániában, s a *Korunk* első korszaka is mély tiszteletre indítja a kutatót. S éppen azért, mert a *Korunk* a legerőteljesebb a romániai magyarság önismeretének reprezentálásában, számunkra is, minden hiányosságával együtt érvényes forrást jelent. Korlátait vagy manipuláltságát legföljebb csak sejthetjük, erről bizonyítékokat szolgáltatnunk egyelőre nehéz. Ha tehát az olvasónak úgy tünne, hogy igazságtalanul kérem számon a *Korunk* szerzőin, amiről nem írtak, kérem, írja speciális kereső szempontom számlájára ezt a maximalizmust, tekintse „beavatatlan” külső szemlélő voltomat, s olvasson bele néhány, itt konkrétan hivatkozott írásba.

Mai szemmel, s bár kiterjedt, de külföldi kutatói érdeklődéssel sem lehet rátalálni a *Korunk* cikkeiben azokra a mögöttes vezérelvekre, amelyek az ország területi differenciálódását meghatározzák. A román vezetés szüntelenül változtatja a kiemelt és a mellőzött övezetek számát és helyét, s az országrészek kölcsönkapcsolatai sem egyértelműek. Arról sem találtam (találhattam) konkrétumokat, hogy a központi vezetés mely tagjai, mikor és miért kezdték erőltetni az agrár- és az ipari struktúra súlyeltolódását. E folyamatok alighanem csak a térképet nagytólóval vallató és a párt belső dokumentációjához is hozzáférő történész kutató számára áttekinthetők, de a halandó ember vélekedései, megállapításai szükségképpen esetlegesek..., amitől persze nem okvetlenül érvénytelenek is.

Hiányzik a helyismeret tanúsága: ha „városokról” szólván a szerzők alig különböztetnek meg egy-egy településen belül mondjuk kertes-falusias, malac- és aprójószág-tartó övezetet a három-négyemeletes szalagházsorokkal tagolt betontömegetől, vagy félig urbanizált gyárvárosrészt a hatszáz éves városközponttól, akkor az olvasó könnyen lépze meg.

Nem találtam továbbá olyan urbanisztikai „jövőképet”, reális hipotézist vagy „városelméletet”, mely magyarázatot adna a városok számszerű gyarapításán túli értelmes célokra.

Persze érthető ez akkor, ha pusztán az a tény, hogy a Román Munkáspárt főtitkára az ipartelepítés szorgalmazása mellett a lakóházépítésre és a városiasodásra buzdít, már elegendő ahhoz, hogy a következő esztendő új területrendezési törvényrendelettel induljon, aminek következtében a rajonhatárok megváltoznak, Brassó lakossága hirtelen megduplázódik stb. – mivégre kellene akkor bármiféle „elmélet”? S így nem is csoda, hogy a kialakított hosszútávú elképzelések részletezése nélkül is olyan nyilvánvalóságként, evidenciaként van jelen a cikkekben a társadalmi folyamatok harmonikussága, kiegyensúlyozottsága, mintha sehol semmi sem zavarná az urbanizálódás menetét. A látszatharmóniára épülő politikai öszképzet – ha egyszer párthatározat szabja meg a célokat – nem ronthatja sem az infrastrukturális ellátatlanság, sem a komforthiány, sem az évi 350.000 ember költözködése az ország határain belül, sem az életmód-, a lakás- és a normaváltás apró nyűgjei. Ezekről tanulmányt írni, a gondokat szellőztetni nyilván veszélyes lehetett, így ritkán vállalkozott rá néhány szerző. (Nem beszélve a kifejezetten nemzetiségi kérdésekről, melyeket szociológiai problémaként kezelni aligha engedett a politikai cenzúra.) Emiatt azután nemcsak a települések belső rétegzettsége marad titokban a helyi és a külföldi olvasó előtt egyaránt (körülbelül a hetvenes évek végéig), nemcsak hangadó csoportok és érdekeik maradnak rejtve (mindmáig), de arról sem nyerhetünk képet, hogy például a külső, gazdasági, társadalmi, ideológiai nyomások milyen viszonyban vannak a konkrét településekkel, hogyan segítik vagy szorítják vissza a helyi energiák mozgását, hogyan hatnak a változás- vagy a megújulás-képességre. Végül is tehát a számszerű közlések, a statisztikai adatlobogtatások csupán egy fölülről, adminisztratív irányított döntéshozatali kötelezettség publicisztikus formái, s nem is lehetnek képesek megvilágítani az alternatívákat, nem vázolhatják az asszimilációs vagy adaptációs folyamatokat, a spontán növekedéseket sem, nem lehetnek tekintettel a városiasodás árán pusztulásnak induló vagy konzerválódó falvak sorsára, nem szólhatnak arról, miként létesülnek az új (és napjainkhoz közeledve egyre inkább románosított) iskolák, s hogyan mállanak szét régi líceumok, főiskolák, kollégiumok, továbbá nem dokumentálhatják azt sem, milyen idővesztéssel, pszichés és családéleti károsodással jár százezrek napi ingázása, munkahelyi „átirányítása” vagy munkanélkülisége – és így tovább.

Szeretném, ha kiderülne ebből a bevezetőből, hogy nem a *Korunkat* vagy szerzőit akarom én csepülni, s nem szociológiai, néprajzi vagy más szakértelmüket óhajtom kétségbevonni. Csupán a nehézségek egy részére utalhattam így is. Nincs itt mód aprólékosan elemezni (s tán nem is volnék képes rá), hogy a *Korunk* harminc évi működése milyen periódusokra osztható, mikor és kiknek kellett megfelelnie a politikai nyomásnak, kik tettek lelki hűségesküvet, kik mentek elébe a kényszerű behódolásnak, vagy kik maradtak tiszták, kik nézték előbb a folyóirat sorsát, mint személyük megítélését, kik látták fontosabbnak a stratégiai tervet a taktikai megoldásoknál, s tettek közírói engedményt egy kulturális intézmény megmaradása, egy túlélési esélyt biztosító hatalmi gesztus érdekében. Mindez túl is vinne az urbanizációs folyamat elemzésén, meghaladná háttérismeretemet, végső soron (aktuálisan még) kockára tenné tiszteletre méltó alkotók, szakemberek egzisztenciális biztonságát is. S míg az olvasót legfőnnebb az ötvenes-hatvanas évek nyelvezte, az ideológiai feltöltöttségű írások lapossága zavarja, vagy kételyei támadnak a közölt adatok pontosságát illetően, s szinte cikkenként érzi a különbséget a szerző asszimiláltságának mértéke szerint, addig a szerzők közvetlen közelből élik át a

joghátrányokat, a kisebbségi helyzet bizonytalanságát, a szankciókat, pressziókat, retorziókat.

A romániai magyarság egyik legrangosabb közéleti kiadványát forgatva, három évtizednyi anyagát szemlélve is bizonytalan marad számomra, hová sorolhatom helyét és informatív értékét. Számos nyilvánvaló ok miatt nem tekinthetem a mi *Valóságunk*, *Társadalomtudományunk*, *Forrásunk* megfelelőjének, s kár lenne a *Békési Élet* vagy a *Honismeret* mellé sorolni, de a *Pártélet* mellé sem tehető. Nincs is talán olyan *önismereti* kiadványunk, melyet annyira *másként* lehet csak olvasni, mint a *Korunkat*. Én olvasóként elsősorban a *megmaradás* orgánumának, a túlélés folyóiratának mondanám. Szociológusként viszont elgondolkodtat hírhozó és megtartó szándékának értelme. Mit tehet egy *közvetítő* fórum, mennyi haszna van, ha minden benne rejlő ismeret annyira méltánylás nélkül marad, amennyire az látható; ha mindaz, ami a *Korunkban* megjelent, nem segít a „hatalmi tényezőknek” átlátni a pusztulási folyamatot? Románia „várospolitikai” irányelveit az ötvenes évek óta főként az jellemzi, hogy a falut a városhoz közelítő szemlélet jegyében *földelhetőnek* vél országresznyi érdekeket, letarolnivalónak ítélt település-ezreket, hogy „cserébe” a korszerűség és európaiság illúzióját, a polgárosodott modern állam csalóka látszatát nyerje. A *Korunkban* megjelenő írások, melyek az ötvenes évek végétől hosszú ideig alig-alig voltak kritikus hangúak, napjainkban (illetve már a nyolcvanas években) pusztán tényközlésekkel is döbbenetes kulturális egyenlőtlenségekről, infrastrukturális hiányosságokról, identitás-vesztésekről, túlnépesedésről, egykézésről számolnak be, mint a mániákus *városiasítás visszahatásairól*. A szociológiai hitelességű, nyilvánosság elé engedett beszámolók olyan válsághelyzetről tanúskodnak, amely kritikán alulivá teszi a még napjainkban is érvényesnek tekintett „település-szisztematizálási” célkitűzéseket, vagyis meghatározott számú népesség falun tartását és mérhetetlen tömegek városba terelését, az ipari munkáslétszám növelését, a nemzetgazdaság termelékenységének fokozott emelését, a lakásigények mennyiségi kielégítését, az acéltermelésben és a nemzet fiatalításában még az USA-t is felülmúló eredmények elérését. S mindezt azért, hogy „a nemzet szellemi felvirágzása és dolgozó- valamint alkotóképességének kibontakozása” már minden tekintetben „a kommunizmus építésének felsőbb szakaszát” hozza közelebb.

Mit tehet hát a *Korunk* a tartós béke és az etnikai hidegháború e hosszú korszakában?

Meg kell maradnia – ahogy lehet.

A kisebbségi sors és az urbanizációs folyamat kutatásánál megpróbáltam ezt szem előtt tartani. A *Korunk* szerzői egy történelmi időszak igriceit, krónikásait. A városiasítási örület pedig nem az ő elgondolásuk. Mondhatnám: róluk is, de semmiképp sem ellenük készült elemzésem. Véleményeim, kommentárjaim a *Korunk* ürügyén korunkról szólnak – az egészséges változások reményében.

VÁROSHISTÓRIA A NEMZETISÉGEK ELLEN

„A magyarországi és erdélyi román nép nem kíván más népek fölött uralkodni. A román nép kebelében nincs semmilyen történelmi uralkodó osztály, népünk lényegénél fogva a legtokéletesebb demokráciát testesíti meg. A román nép hajlandó ősi földjén minden nép számára teljes nemzeti szabadságot biztosítani; szabad és független államát a demokrácia elveinek alapján fogja megszervezni, és a területén élő minden egyén számára egyenlő életfeltételeket fog biztosítani, annak tudatában, hogy ez az egyetlen módja az ember tökélesedésének” (1918. XII. 1.).
Vasile GOLDIȘ: *Felhívás a világ népeihez*. București, 1943.

„Az asszimiláció gyorsasága és hatékonysága egyenes arányban áll: az uralkodó nemzetiség számbeli erejével, gazdasági fejlettségével, a központi hatalom történeti folytonosságával, a földrajzi válaszfalak s különálló közjogi területi alakulatok hiányával, a különböző nemzetiségeknek analóg vagy rokon osztálydifferenciációjával, vallási tagozódásával, az idegen nemzetiségi tömbök szétszórtságával, külön történelmi öntudatuk gyengeségével, a demokratikus intézmények terjedésével, a javak és az eszmék forgalmának intenzitásával”.
JÁSZI Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1912.

„A nemzetiségi vidékek iparosítása – a termelőerők arányos elosztása és fejlesztése keretében – nagy jelentőségű a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldásában. Ebből a szempontból az iparosításban a teljes jogegyenlőség biztosításának, a kulturális-emberi fejlődésnek egyik alapját látjuk”.
GÁLL Ernő: *Tegnap és mai önismeret*. Kriterion, Bukarest, 1975.

(ELŐZMÉNYEK)

A romániai városok történiáját megírni nem könnyű feladat. E tárgykorrról magyar nyelvű történeti szakmunkát nem ismerek. Amit e fejezetben nagyon vázlatosan összefoglalok, az is több szakterület ismeretanyagából és megannyi szakértő munkájából kiemelt, szükségképpen töredékes anyag.

A városfejlődés és a nemzetiségi lét problematikáját meglehetősen sokféle szempontból tárgyalja a szakirodalom, természetesen korszakonként más-más alapállásból, eltérő ideológiák mentén, változó célokkal. Három alapvető szemléletirányt látok megkülönböztethetőnek. Az egyik politikai metszetet ad, s főként az etnikai és történeti érdekeltségek szempontjából – ide véve a háborúk és a politikai válságok történiáját, a nemzeti ideológiákat és a kisebbségi kérdéseket is. Példaként Jászi Oszkára utalok itt. A másik felfogás különböző kultúrák fejlődési és találkozási pontjain rajzolja meg a városok helyét és szerepét, kimutatva a gazdasági, piaci függőségeket a technikai civilizáció foka, a növekedési-épülési ütemek, a városi és vidéki népesség demográfiai, munkamegosztási hagyománya, valamint az etnikai, szubkulturális helyzetek között. Témánkat tekintve itt Egyed Ákos szemléletmódjára hivatkozom. A harmadik felfogás a historikus előzmények nélkül tekinti a mai romániai városokat, a nagyformátumú iparosítást az eredmények felől értékeli, mintha az elmúlt évszázad(ok) fejlődésvonala csakis ez eredmények irányába tarthatott volna. Ez utóbbi felfogás a leggyakoribb a *Korunk* általam elemzett cikkeiben.

Az 1945 utáni korszak megértéséhez – ha messzebb nem is –, a XIX. század harmadik harmadáig okvetlenül vissza kell tekinteni.

A nemzeti és nemzetiségi ellenségeskedések története, bár nem egészen közismert, az elmúlt másfél évtized történettudományi-politikai irodalmában sokszorosán körüljárt, részletesen taglalt kérdéskör. A történetképek és nemzetfelfogások változása miatt azonban úgy tűnik, mintha időről időre elfelednénk, hogy a száz év előtti Magyarország nem „a magyaroké” volt létszámukat tekintve, s Erdélyben sem csak „székely véreink” éltek. A példa kedvéért: 1910-ben a korabeli Magyarországon 3.000.000 román élt, Bukovinában pedig negyedmillió (GALÁNTAI József, 1985) Az „együttélő népek” keveredéséhez épp az 1890 és 1910 közötti évtizedekben járult a lakosság természetes szaporodásának évi 1%-os növekedése (előtte százötven évig ez 4-5 ezrelékes volt), s a történelmi Magyarország a pusztító pestis-, kolera- és himlőjárványokkal együtt is 15,6 millióról 20,9 millióra növekedett (HANÁK Péter, 1971. 36. p.). Közben sosem látott méretűvé vált a lakosságmozgás: e két évtizedben a lakosság negyven százaléka változtatta meg lakóhelyét és jó része a foglalkozását is. A belső vándorlás fő iránya az ipar és a város volt. A dualizmus korában a falvak lakossága mindössze 2,3 százalékkal, a városoké 202%-al nőtt. A városok népessége, amely a kiegyezés idején az ország 10%-át sem adta, az első világháború előtt már az összlakosság 21%-ára emelkedett (HANÁK Péter, 1971). Ez a két-három évtizedes demográfiai hullám azonban nem volt egyenletes, eltérően érintette az ország tájegységeit, etnikai és kulturális csoportjait. Az 1910 előtti félszáz év Szabadka, Eger, Miskolc és Fiume mellett Kolozsvár esetében járt kiugróan gyors népességnövekedéssel, ugyanakkor például az egykézű megyék, tehát a születéskorlátozást gyakorló területek (például Krassó-Szörény, Temes, Hunyad, Beszterce-Naszód vagy Nagy-Küküllő megyék) kifejezetten gócpontok voltak e népbetegség terjedésében, s a születésszám csökkenése tipikusan városi (nemzetiség-, felekezeti- és jómód-függő) jelenség volt. Itt a kisbirtokok elaprózódásától való félelem, a határőrvidéken a házközösségek nagycsaládi rendszere, másutt meg a kevert nemzetiségű környezet hatása okozta az „egygyermekrendszer” regionális megjelenését (KÖVÉR György, 1982).

A szaporodás üteme, nagysága – könnyen átlátható – egyértelműen gazdasági és társadalmi, környezetfüggő jelenség volt, s következményei is figyelemreméltóak. Gondoljunk csak a gyermekek iskoláztatására, az együttélő etnikai csoportok kölcsönkapcsolatára, a hagyományos és átörökített munkakultúrára, a nyelvismeretre, az érvényesülés lehetőségeire. Minél nagyobb (és régebbi) egy település, annál nagyobb esélye van több felekezet jelenlétének, többféle iskolának, továbbtanulási adottságnak, útpépítésnek, kereskedelmi és ipari szolgáltatásoknak, pénzforgalomnak, társadalmi rangnak. Az 1820-as években a polgári népesség 12%-a élt olyan településen, mely 10.000-nél több lakossal bírt, 1910-ben már a népesség 23,7%-a (KÖVÉR György, 1982). A törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú városok (a XX. század elején 138 ilyen város volt Magyarországon) 1910-ben már az összlakosság 20,4%-át foglalták magukba, s ez számos gazdasági és társadalmi előnyt jelentett. A 19. század folyamán elsősorban a mezőgazdasági termények kereskedelme volt a kelet-európai régió kibontakozási útja, egyben az agrárvárosok föllendülésének előidézője is. A városok nagysága és kereskedelmi lehetősége volt mérvadó a vasút létesítése szempontjából, persze az uralkodó agrár- vagy kisipari ágazatok jelentőségétől, piacképességétől függően. A századfordulóra azonban az agrárkonjunktúra végképp lehanyatlott, s a már megindult iparosodás vagy átalakításra ösztönözte a gazdaság és a piac szereplőit, vagy bekövetkezett a stagnálás, melyben a kelet-európai kisvárosok többségét ma is megtaláljuk.

A rohamos urbanizáció és az agrárkonjunktúra idején lábra kapó kisipar nagy munkaerő-elszívó hatású volt, s mind a városok táji környezetében, mind országos

méretekben kialakult a centrumok és a perifériák jellegzetes övezete. A perifériák lakossága nem ritkán a városok népességének 25-30%-a volt (THIRRING Lajos, 1963). A centrumba-kerülés vagy a periféria-helyzet pedig éppen az iparosodás mértékétől, a fejlődés vagy a fejletlenség állapotától függött, nemcsak az országon belül, hanem az európai gazdasági pozíciók szempontjából is. Az egy főre jutó ipari termelésben a Monarchia a 11. helyen állt tizenkilenc ország mezőnyében, Románia az utolsó helyen (Bairoch, P. 137-138. p., közli BEREND T. Iván – RÁNKI György, 1979). Az Osztrák-Magyar Monarchia átlagában persze a cseh és az osztrák ipar (európai átlagnál magasabb) szintje is benne van (1900-ról van szó), de az is, hogy a magyar malomipar épp a századfordulóra kezd egyre kevesebb tőkebefektetést kapni, Románia pedig az egyre növekvő búzaexport sikereibe kapaszkodva belecsúszik abba a preindusztriális állapotba, melyből a későbbi sikeres olajkonjunktúra árán sem tud többé kikapaszkodni, s hosszú távra megpecsételődik sorsa: a fejlettségi rangsorban az európai periféria elmaradott országai közé kerül (BEREND T. I. – RÁNKI Gy., 142-158. p.).

A gazdasági státusz és a fejlődési lehetőségek köre tehát a XIX. század közepén „szinte” beszűkült már. A népesség foglalkozásszerkezete, az agrár- vagy ipari jelleg nem lényegtelen a „periferizálódás” folyamatában. Magyarország és Románia összehasonlítása érdekes ebből a szempontból: az iparban dolgozik 1860-ban a népesség 5%-a Magyarországon, s a mezőgazdaságban a 75%-a; ez 24:64 arányra változik 1910-re. Ugyanekkor Románia a „kertmagyarországinál” is agráriusabb a huszadik század elején (BEREND – RÁNKI, i. m. 158. p.). Egy táji-történeti szerepkört azonban tovább bonyolít a nemzetiségi társadalmak jelenléte, aránya, eltérő kultúrája. A dualizmuskori és a századfordulói Erdély románságának 86,3%-a földműveléssel, körülbelül 8%-a iparral foglalkozott, 1,4% volt az értelmiség aránya. (Ez utóbbi réteg az erdélyi értelmiségnek körülbelül húsz-huszonöt százalékát alkotta!). Az első világháború kitörése előtt mintegy 40.000 román hivatalnokot, papot és tanítót tartottak nyilván, néhány ezer ügyvéd, orvos és újságíró mellett. A román értelmiség nagy többsége népi, paraszti származású volt; java részük a szabadfoglalkozások felé orientálódott. (A demográfiai, foglalkozási és anyanyelvi megoszlásról lásd KATUS László, 1986; GÁLL Ernő, 1975. 199. p. Az „Erdély története” kötetek részletesebb, részben eltérő adatokat közölnek, ld. 1569. p.). Nincs adatom Ó-Romániáról, de például Magyarország román lakosságának csak 10%-a tudott írni-olvasni 1880-ban, 30% körül volt ez a szám 1910-ben (GALÁNTAI J., i. m. 202. p.; ÁCS Zoltán 14,1%-ról tud, írása 281. oldalán). „...Mily jellemző, hogy Erdélyben a románság, ellenére annak, hogy ott abszolút többséget alkot, egyetlen 10.000 főnyi városi alakulatot sem volt képes létrehozni! De hogy nem faji, hanem elsősorban gazdasági okokkal állunk itt szemben, azt mutatja az a másik tény, hogy a Tisza és Maros szögének dúsán termékeny, de nemzetiségi többségű vidékein egyszerre mind az öt nemzetiség mint városlakó szerepel” – írja Jászi Oszkár, s kiemeli: a művelt terület túlnyomó része magyar közép- és nagybirtokosok kezén van, a kiscgazdák száma azonban a románoknál nagyobb (190.000 a magyar, 290.000 a nem magyar kiscgazda). A magyarság számaránya „egyenes arányban áll a községek nagyságával, s mentül modernebb gazdasági szerkezetű az ország valamely része: annál inkább magyar... A Duna jobb partjának, a Duna-Tisza közének és a Tisza bal partjának erősen magyar többségű termékeny rónaságain terül el városainknak több mint kétharmad része”. „A nemzetiségi kérdés fejlődése jelen szakaszában eminenter parasztkérdés”: „A román népnek és általában az egész nemzetiségi népnek (a száaszt leszámítva) nagyobb gazdasági lemaradottsága számos okban gyökerezik. Rendszerint a perifériák terméketlenebb vidékeit lakva, nem alakulhatott ki az a

nagyobb mezőgazdasági *surplus*, mely minden iparnak és kereskedelemnek az alapja. Ez az oka annak is, hogy a nemzetiségi föld eliparosodása még sokkal elmaradottabb, mint a magyaré. Ezer ember közül magyar vidéken 481 az őstermelő, ellenben tót vidéken 563, román vidéken pedig 633” (JÁSZI Oszkár, 1912, 1986).

A politikai nemzet (a bármikori uralkodó vagy államnemzet) és a nemzetiségi csoportok konszenzusos kapcsolatát, kulturális és vallási türelmességét, jogi és gazdasági egymásrautaltságát hangsúlyozó Jászai, Ady Endrén, Mikó Imrén, Tavasz Sándoron kívül számos gondolkodó kortárs akadt, akitől a kisebbségi és román kultúrák kölcsönhatását, egymásba karoló találkozását látjuk képviselni (FÁBIÁN Ernő, 1982). A többségi etnikai csoportok asszimiláló törekvéseit és hatását viszont nem mindig a megmaradást segítő kiegyezés vezérelte. Az etnikai kérdéseket a keményebb politikai és gazdasági körülmények rendszerint kiiktatták a játékból. Magyarosítás, románosítás, németesítés – ezen a tájon folyamatos kísérő jelenségei az évszázadoknak. A kisebbségi helyzettudat hol itt, hol ott nyomorította az együttélőket, s a kulturális asszimiláció tengere is mindegyre mosta az etnikai szigeteket. „Tagadhatatlan, hogy a magasabb városi kultúra vonzó és nivelláló ereje érvényesül az alacsonyabb falusi kultúrfokkal szemben, azonban *nem szabad elfeledni, hogy városainkat nem közvetlenül a kultúra magyarosította meg, hanem a betóduló magyar népesség*” (a kiemelés Jászitól való, i. m. 186. p.). Az 1910. évi népszámlálás adatait idézve megállapítja, hogy „a 138-ból 83 város (67%) van olyan, melynek lakosságában a *magyarság abszolút többségben* (50%-on felül) van és 55 városban (33%) pedig a *nem-magyar* ajkú lakosság alkot *túlnyomó többséget* (50%-on felül nem-magyar). A magyar többséggel bíró városok lakosainak összes száma volt 1910-ben 2.936.174 és a nem-magyar többséggel bíró 54 város (Fiumét elhagyva) lakosainak összes száma volt 727.483; vagyis a városi lakosságnak 80%-a a túlnyomóan magyar többségű és 20%-a túlnyomóan nemzetiségi többségű városokban lakott” (Jászi, i. m. 166-167. p.). És mialatt 1787–1910 között négyszeresére növekedett a városi népesség, a magyar városok lakossága öt és félszeresére, ellenben a nemzetiségi többségűeké csak kétszeresére nőtt, vagyis 123 év előtt „az egész városi lakosságnak csak 60%-a élt a magyar városokban, most már 80%-a él itt, ellenben a nemzetiségi városokban élő lakosság aránya leapadt 40%-ról 20%-ra”. (Jászi, u.o.) Nem hagy kétséget afelől, hogy ama 123 év alatt a magyar városok lakosságának feltűnő szaporodása nem természetes (születési) növekmény, hanem beköltözésekből, bevándorlásból adódik, s legkevesebb 700.000–900.000 lélekre tehető a magyarosítottak, a magyar ajkúvá válók száma (Jászi, uo. 168. p.).

A kelet-európai országok második világháború utáni történetében az ipari és mezőgazdasági fizikai munkáslétszámot hatványaira növelő *erőltetett iparosítás*, valamint az ezt a folyamatot munkaerővel megsegítő *kollektivizálás* a meghatározó folyamat és hatásegység. A földtulajdon kötéséből kimozdított agrárnépesség a *tervgazdálkodás* hosszú korszakában vált e hatalompolitikai célkitűzés elszenvédőjévé. Mivel pedig az iparosítás és a városok növekedése szervesen összefügg, megszülettek azok a települések, amelyekben a politikai érdekközvetítés és feladatteljesítés praktikusabb, egyszerűbb. A száz évvel ezelőtti lezajló történeti változások és a nemzetiségi kérdések iménti érintőleges földidézésére éppen azért volt szükség, hogy áttekinthetőbb legyen az a bonyolult folyamat, amelynek a mai tervek csupán logikus következményei.

Két jelenségre szeretném itt a figyelmet külön is fölhívni. Az egyik a „revans” problémája, a másik az ennek gyakorlati végrehajtását szolgáló asszimilálásé.

A román nemzetideológia és történeti folytonosságfelfogás számomra a legtisztább történelmi válaszreakció. Visszaszerzése, fölélesztése annak a vélt vagy

valódi kulturális helyzettudatnak, melyet a nemzeti história során átélt sokféle alárendeltség, értékfosztottság, kisebbségi és megtaposottság jellemez. A marginális helyzetből adódó reménytelenség, a számos elmaradottságból kikívánczolt feltörekvés-vágy, a kisebb(rendű)séget dühítő bizonyítani akarás és a kudarchelyzeteket már el sem viselő konokság bizonyítja ezt, ami az irodalomban, a politikában, a tudományban és a gazdaságban minduntalan megjelenik. Pontosan ebben az értékrendszerben, mentalitásban meglévő túlkompensálás érvényesül az „együttlakó nemzetiségek” kisebbségi csoportokká morzsolásában, asszimilálásában is. Az asszimilálás politikáját kettős célként látom kibomlani: a sikeres asszimiláció rivális kultúra fölszámolását eredményezi, s egyúttal a beolvasztók kultúrájának térnyerését szolgálja. A kettős célt kettős eszközrendszer is erősíti: olykor közvetlen, erőszakos elnyomással, olykor a szükségképpen megszülető ellenállást is „megengedő”, „becsatornázó” furfanggal, látszat-toleranciával, az értékrendszer illetve a kölcsönhatások elbizonytalanításával. Mindkét célra és mindkét eszköztárra példát szolgáltat a negyvenes-ötvenes évek romániai nemzetiségpolitikájának máig tartó korszaka, s ugyanúgy a Vasile Goldiş vagy Jászi Oszkár idézte korábbi időszak is.

Az újkori erdélyi városfejlődés legáltalánosabb föltételeit az 1848–49-es szabadságharc után megszűnt feudális viszonyok teremtették meg. A történeti Erdély városaiban (lásd EGYED Ákos tipológiáját e térség településeiről, 1981. 10-25. p.) ugyanis az ipar uralkodó formája a céhes kisipar volt, s a manufaktúraipar már a tőkés iparosodás közvetlen előzményeként mindenekelőtt a feudális viszonyok kötésében nyűglődött. A kora-középkortól létező céhes kisipar a benne fölhalmozódott nagy szakértelemmel alkalmas volt már arra, hogy a kialakuló gyáriparban vagy kisipari kooperációkban integrálódjon. A mezővárosi céhes iparosok java része már a városokba is a falusi kézműiparból vándorolt át (lásd a szebeni és brassói házi textilipart, melyet a kereskedelmi tőke szervezett meg később „otthoni munka” keretében). A manufakturális ipar nagyságrenddel volt gyöngébb, mint az osztrák és cseh társai, de mint gyáripari bázis, a belső, regionális piacok megteremtésében és a külpiacok összekapcsolásában jelentős szerepet kaphatott. Az urbanizálódás megindulása kedvező körülményekkel és munkaerővel segítette a tőkés iparosítást, mert a közgazdasági, anyagi-technikai és társadalmi tényezők jó alapot nyújthattak a piac, a felhalmozás révén, valamint a hitelgazdaság, a vállalkozók és a vasúthálózat segítségével. Az ipari növekedést serkentette továbbá a külső tőke behatolása, a mezőgazdasági árutermelés fokozódása, s egyúttal az is, hogy a hagyományos falusi társadalom bomlani kezdett, a munkaerőt megkötő tradíciók gyöngültek.

Az új piacok kialakulása, az új vonzaskörzetek és a regionális hálózatok megteremtődése segítette a folyamatos városnövekedést. Divat lett városban lakni, városi módit követni, polgárjogért küzdeni, kereskedni. A „falusi”, vidéki ember az elmaradottság jelképe lett hirtelen, a városban már a bank, a pénzügyek, a foglalkozásváltás vette körül. A belső vámhatárok eltörlése élénk áruforgalmat indított el az osztrák vasúttársaság krassó-szörényi uradalmain, nagy tőkebefektetéssel ipari vállalkozások indultak. Föllendült Kolozsvár, Nagyszeben és Temesvár dohány-, szesz- és söripara, másutt a kohó- és bányai ipar erősödött, s a (vasútépítésnél és a nyugati piacon kelendő) faárú meg az építőipari befektetések is jövedelmezőknek bizonyultak. A bécsi válság ugyan valamelyes visszavetette e gazdasági föllendülést, de a korabeli gyáripari statisztikák szerint az erdélyi városokban 1880 és 1890 között 38 gyárat alapítottak, a következő évtizedben pedig már 107-et. Sőt: 1890-ben az erdélyi kis- és nagyüzemekből már 66.306-ot tartottak nyilván (ennek 65%-a kisipari

volt, jobbára egymaga dolgozó tulajdonossal, s egy üzem 20 munkással már gyárnak számított). (EGYED Á. i. m. 270-279. p.)

A Bánságban és Arad vidékén, Biharban és Szatmárban kivételesen gyorsan fejlődött a malomipar: 1852-ben három gőzmalomot írtak össze, 1894-ben pedig Temes, Arad és Krassó-Szörény megyékben 61 nagy gőzmalom dolgozott, s mellettük Temesvár és Arad terménykereskedői 191 nagyobb és 1100 kismalmod tartottak fenn. Meg is volt a hasznuk belőle, a két városból az 1890-es években évente egymillió mázsa lisztet szállítottak a Monarchia piacaira és külföldre. E területek kitűnő búzája azután is az erdélyi polgárság legerősebb üzletága volt, a malomipar pedig a kereskedelmi tőkének további fölhalmozódását és ipari tőkévé válását segítette elő. A szász, a magyar, a zsidó (és kisebb mértékben a román) polgári réteg fejlődése is kapcsolatban állt a szesz- és söripari vállalkozásokkal, de az erdélyi iparosítás elsősorban a kereskedők, a nagybirtokosok vállalkozói tőkéjéből gyarapodott, s csak utánuk következtek a nagyiparosok. Az erdélyi cement- és téglagyártás, a fűrész-, az üveg- és a vegyipar, valamint a gépgyártás és a papíripar gépesítése a városok és körzetük fejlődését segítette. A textil- és gyapjúipar például posztószövő kézműveseket, falusi bedolgozókat foglalkoztatott (Nagyszeben, Brassó, Segesvár, Medgyes környékén). Mindent összevetve: a gyáripar a századfordulóig átlagosan hatvan százalékos növekedést mutatott, s Arad, Kolozsvár, Szatmárnémeti és Temesvár nagyvállalatai 97%-kal gyarapodtak 1900 és 1910 között (EGYED Á. i. m. 280-286. p.).

A városok nagy többségét tehát a századfordulón változó ütemű, de folyamatos iparosodás jellemezte. Az élen a jelentős ipari hagyományokkal élő Temesvár, Arad, Nagyvárad, Brassó, Kolozsvár és Nagyszeben állt, ezek nagyvárosok voltak a szó korabeli értelmében. Utánuk Marosvásárhely, Szatmárnémeti, Lugos, illetve a még nem városi rangú, de erősen iparosodott Resica következett. A legtöbb város ipari fellendülése gyors lakosságnövekedéssel járt, a gazdasági föllendülés pozitívan változtatott a demográfiai magatartáson, a népesség-eloszláson, a foglalkozási struktúrán és a városi-falusi népesség (egymáshoz viszonyított) arányán. Mindezek következtében az erdélyi *iparosodás* már a kapitalizálódás korszakában alaposan hozzájárult a hagyománytartó *falusi társadalomszerkezet átrétegződéséhez*, fokozatos módosulásához, a társadalmi *mobilitás*, az *ingázás* és a *munkaerővándorlás* új formáinak kialakulásához. Ugyanis a városok népességnövekedése egyben *vonzáskörzetük* terjedésével, a vidéki, falusi munkavállalók folyamatos befogadásával ment végbe. A települések befogadóképessége viszont korlátozott volt, s hamar „megteltek”, amint nemcsak azok telepedtek le, akik állandó keresethez jutottak, hanem nagy létszámú napszámos- és cseléd-tömegek is növelték a városi a város népességet, aki az időszakos munkához is nemegyszer családtagjaikkal együtt költöztek be. A nagyobb erdélyi városok foglalkozási struktúrája egyhamar megközelítette a monarchiabeli nagy iparvárosok, Bécs, Prága, Budapest arányait. A huszadik század első évtizedében 26,7%-os volt a városi népesség szaporodása, s a demográfiai elemzés, mely már a reformkortól jelzi a városok lakosságnövekedését, kimutatja, hogy 1830 és 1910 között 226,1 százalékkal növekedett a lakólétszám a nagyvárosokban, 166,4%-al a középvárosokban (=5000–13.000 lakos 1830-ban), a kisvárosok (=5000 lakosnál kisebbek) pedig 74,8 százalékkal gyarapodtak. Ez a gyors növekedés például Temesvár esetében 395,1 százalékot jelentett, Brassó és Nagyszeben gyarapodása 82,6% volt, Máramarossziget lakossága 326,7 százalékkal, Marosvásárhelyé 325,2%-kal, Nagykárolyé csak 42,5 százalékkal nőtt (EGYED Á. i. m. 287-291. p.).

Közbevetném itt, hogy sem a század eleji, sem a mai statisztikákat nem tekintem *valóban* érvényesnek, inkább a nagyságrendek és arányok szempontjából vélem tájékoztatónak. Az itt idézett adatok Thirring Lajos „A magyar városok statisztikai évkönyve” (1912) című, Budapesten kiadott munkájából valók. Másfél évtizeddel később 1928-ban publikálta Kovács Alajos, a KSH akkori igazgatója „A nyelvismeret mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője” című dolgozatát (Magyar Statisztikai Szemle, 1928, 1. és 2. szám), melyben táblázatot közöl Temesvár lakosságának nemzetiségi megoszlásáról. Adatai nem mindenütt egyeznek Thirringéivel, s ennek okát is adja a román népszámlálás szándékos torzításában. A román statisztika két és félszeresére növelte a románok számát az 1910-es felmérésnél, a magyarokét pedig 58,5%-ról 31,7%-ra csökkentette. A kéznél levő szerb népszámlálási adatokból (az 1919-es megszálláskor készült felmérés) levezeti a román adatok vallásfelekezetek szerinti hibás kimutatását, s végül az egész procedúrához mellékeli a románok által mellőzött nyelvismereti-nyelvhasználati mutatót, a pontosítás kedvéért. A látszólag meggyőző érvelés és a jogos kifogások mellett engem mint társadalomkutatót több olyan részletkérdés izgat, melyekkel mindegyik kimutatást meg lehet kérdőjelezni. Mindezt csupán azért bocsátom itt előre, mert statisztikai évkönyvektől történeti munkákon át a viláगतlaszokig minden kiadvány kétféle (olykor háromféle) adatot közöl (ha éppen nem nagyolja el, s kerekíti le- vagy fölfelé, érdekei szerint), így utólagos ellenvetésektől védhetetlen minden állítás, mely adatszerű.

Ugyanez érvényes a *Korunk* szerzőinek adataira is: nem tudtam vállalni, hogy megfelelő apparátus hiányában egy-egy közölt adatot többszörös ellenőrzés alá vessek.

S ha már Temesvár került terítékre a statisztika és a legnagyobb arányú népességnövekedés kapcsán, az említett nemzetiségi megoszlás arányait hadd idézzem ide (1910. évi magyar adatok): magyar = 28.552 (39,4%), német = 31.664 (43,6%), román = 7566 (10,4%), egyéb = 1311 (1,8%). Összesen 72.575 lakos.

A városok nagysága sokszor a betelepülők tömegét is meghatározta: nagy településen több munkahely várható. A hat legnagyobb törvényhatósági várost (Arad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Temesvár) az 1910-es állapot szerint 57,6 százalékban a máshonnan jöttek lakták, s ezek több mint fele (54,9%) faluról érkezett. A nagyvárosokba vándorlás méreteire jellemző, hogy összlakosságuk 39,6 százaléka volt helybeli születésű (= 127.321 lélek), 20,9 százalék született ugyanabban a megyében, s a megyéből bevándorlókat (67.129 fő) majdnem megduplázó tömegű volt a más megyéből jötteké (= 118.208 ember, 36,8%). A többiek külföldről és ismeretlen helyekről érkeztek, de a nagy távolságokat is áthidaló népességmozgást egyértelműen az iparosodás és a lendületes városfejlődés váltotta ki. A legtöbb betelepülő rendszerint az illető megye *falusi* népességéből került ki, de nem mindenütt: a gyorsan iparosodó Hunyad és Krassó-Szörény megyékből vándoroltak el a legkevesebben, s alacsony maradt a városba költözés ott, ahonnan sokan indultak külföldre szerencsét próbálni (Fogarás), illetőleg ahol a tradicionális falusi társadalm szerkezet még erős maradt (Máramaros, Beszterce-Naszód). (EGYED Á. i. m. 290-291. p.; KATUS László és ÁCS Zoltán nemzetiségi arányokat is közöl.)

A hagyományos mezőgazdasági területek még mindig gyors népességnövekedésének többletét tehát részben a városok fogadták be, s ez a *bevándorlás* adta a városi népességnövekedés óriási többletét, hiszen a városi lakosság természetes szaporodási mutatója rendkívül alacsony volt már a századfordulón. S ez rendkívül lényeges: a nagy népszaporulatú falvak többsége *román* volt, a városi lakosság többsége pedig magyar! Az 1910-es adatok szerint –

melyek a 8000 léleknél nagyobb népességű 24 várost jellemzik – magyar anyanyelvűnek vallotta magát 62,99%. S az etnikai csoportok településen belüli részaránya igen sok szempontból meghatározza a továbbfejlődés ütemét, valódi lehetőségeit, sőt „adottságait” is, melyek a foglalkozási stratégia részeivé válnak, struktúrát alkotnak, műveltségképző erővé változnak.

A városoknak vonzaskörzetükre és táji környezetükre gyakorolt hatását szerves folyamatként követte a területi és szerepköri differenciálódás. Az értelmiségiek képzésével, a foglalkozási-kereseti lehetőségek bővülésével, az iskolahálózat növekedésével minden nagyobb város kialakította a maga vonzás- és hatókörzetét, s ebben szerepe volt a sajtónak, a helyi nyilvánosságnak, a közművelődési lehetőségeknek, a színházi életnek, a piacnak, a technológia fejlődésének, a kaszinónak, a kórházi és egészségügyi ellátásnak, az egyesületeknek is. A városok hatásköre azonban függött nagyságukon és civilizáltságukon túl termelési karakterüktől is: a közepes- és kisvárosok foglalkozási struktúrájában olykor a 30%-ot is meghaladta a földművelő népesség aránya (például Gyergyószentmiklóson, Szászsebesen), s az agrárvárosi jelleg a gépesítettség, a termelési, kulturális és egészségügyi vívmányok lassúbb terjedésével járt. Másutt a földművelés és az ipar aránya közel azonos súlyú volt (például Szilágysomlyón 30,3% östermelő mellett 33,3% iparos volt, Sepsiszentgyörgyön, Segesváron és Tordán pedig ennél is magasabb volt az iparosok aránya). Az erdélyi kultúra hagyományos bázisai, az iskolák (régie és új főiskolák, mezőgazdasági és középiskolák, egyetemek és egyházi iskolák), valamint a felekezeti és művelődési körök, egyesületek és a városi civilizáció más intézményei is átalakulást, életmódminták változását közvetítették a falvak népei felé.

A városfejlődés előnyeit és civilizációs többleteit persze csak a városlakók kisebbik része élvezhette a városokon belül is, hiszen ezek társadalmi és anyagi helyzetű nagymértékben függőek voltak. A faluból betelepült szakképzetlen ipari munkások, a létminimum határán élő napszámosok és cselédek nemegyszer „városi” létükre is rosszabb viszonyok között laktak, silányabban táplálkoztak, rosszabb vizet ittak és számkivetettebbek voltak, mint a falusi szegények. Kiszakadva a falusi rokonsági és szomszédos közösségből, a szokások teréből és az összetartó érzelmi erők védelmező biztonságából, gyökértelenek lettek. A városi társadalmi tér és a megváltozott életmód nem tette könnyűvé az alkalmazkodást és beilleszkedést, a hagyományok és ünnepi ceremóniák megőrzése pedig nem volt lehetséges. A városba telepedők jó része átélhette az elmagányosodás, az idegenségérzet kínjait, s kényszerhelyzetük nemegyszer létbizonytalansággá erősödött a város peremén. „A városokat feltöltő betelepülő falusi szegénység első nemzedékei voltak a kapitalista átalakulások humán áldozatai” (EGYED Á. i. m. 295. p.).

A városfejlődés a magyar nemzetiségű területen szerencsés volt a magyar etnikum szempontjából, elsősorban amiatt, mert az első világháború után az új Románia határai közé szorult nagyszámú nemzetiségi lakosságnak egyre csökkenő tömege volt kénytelen átélni az agrárnépfölösleg nyomasztó reménytelenségét, az iparosítás szociálpolitika nélküli haszonnalvívását, a parasztság fölött álló némely társadalmi osztály szolidaritáshiányát (VENCZEL József, 1942). A falusi életkeretben az etnikai csoportközösség megtartása és a sajátos kultúra, hagyomány átörökítése történelmi feladat volt, de az urbanizáció készítő hatása és az iparosítás kényszerítő ereje nemcsak életmódváltozást, s nemcsak specifikus foglalkozási struktúrát eredményezett, hanem a hagyományos szokásrendbe ágyazott, etnikumhoz vagy társadalmi csoporthoz kötött műveltséget is veszélyeztette. A kultúrávaltozás mindig azt a veszélyt rejti magában, hogy valami elvész a régiből, amit az újból pótolni már

nem lehet. Igaz, pótlékokat kínálhat a város, intézményekben, egyesületekben, szórakozásban vagy épp emberi kapcsolatokban és kötődésekben, de a falu és a város lakosságcsereje igazán csak a szorosabb, emberközelibb kapcsolatok átmentése, megtartása esetén tud valódi értékévé lenni. A „mi-tudat” megmaradása (mint például a temesvári atyhaiak közösségében) azonban rendkívüli mértékben függ a kibocsátó település kohéziós erejétől, a megtartó varázslattól, s ennek nem elhanyagolható tartalmat ad az etnikai csoportazonosság léte vagy hiánya (IMREH István, 1979).

A magyar nemzetiségű lakosság a trianoni döntés után megőrizni igyekezett azt a helyzetét, hogy tekintélyes többsége *meghatározott körzetekbe* tömörülve (lásd Székelyföld megyéiben: Csíkban, Udvarhelyen, Háromszék és Maros-Torda megyékben, azután Kolozs megyében Kalotaszegen, a Maros-völgyében, Aranyosszéken, a Zsíl-völgyi bányavidéken, Arad, Bihar, Szatmár megyékben) *abszolút illetve relatív többségben élt*. Magyar többségű volt a 49 erdélyi város lakossága is (így: Arad, Brassó, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Gyulafahérvár, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagybánya, Nagyenyed, Nagyvárad, Sepsiszentgyörgy, Szatmárnémeti, Székelyudvarhely, Torda stb.). Viszont míg 1910-ben 62,7%-ban volt városlakó a magyarság és 18,9 százalékban a románok, addig a városokban 1930-ban már 39% magyar és 31,1% román népesség lakott. Itt persze számításba kell venni, hogy becslések szerint 150.000–200.000 magyar hagyta el Romániát 1918 és 1924 között, akik Magyarországra települtek (Balogh Júlia adatai szerint 1935-ig 300.000-nél többen), s ugyancsak ide kell számítanunk az első világháborús veszteséget is (POMOGÁTS Béla, 1986. 67. p.; KOVÁCS Alajos, 1928. 18. p. Eltérő adatokat közöl KATUS László, 1986. 25. p.; BALOGH Júlia, 1988.; JÁSZI Oszkár, i. m. 187. p.; BALOGH Sándor, 1987. 206. p.).

A munka- és megélhetés-kényszerítette városba településnek a főntebb emlegetett civilizatorikus előnyei mellett jól fölismerhető hátrányai is vannak: az elvándorlók tömegei nyomában szűkül és ritkul a falusi tér közösségisége, a maradék népesség befelé fordul, értékeihez ragaszkodni kezd a túlzások, a mitizálás formájában is, s féli a hagyományos magatartásrendszer felszámolódását, félti a városba kerülteket az asszimilálódástól. Az erdélyi magyarság 72-73 százaléka falun lakott még 1930-ban (GÁLL Ernő, i. m. 119. p.), s ha a képzeletünkben időnként túlságosan élővé varázslott archaikus kultúra már nem is volt életviláguk szerves része, de a maradék etnikai kultúrában számottevő romlást tapasztalnak a néprajzkutatók: a tömeges elvándorlás, a létszámcsökkenés és a népkeverdés a tradicionális folklór lepusztulását idézte elő (FARAGÓ József, 1981).

„FEJLŐDÉS” ROMÁN MÓDRA – AVAGY A VÁROSGYARAPÍTÓ DIKTATÚRA „TÖRTÉNELMI GYŐZELME” A KORUNK TÜKRÉBEN

„... a nemzeti kérdés megoldása nélkül nem lehet megvalósítani a szocializmus teljes győzelmét... A közigazgatási területi autonómia biztosítása megerősíti a magyar dolgozó lakosság bizalmát a román dolgozó népben, közelebb hozza a magyar dolgozók tömegeit az államgépezethez, bevonja őket a közösségi munkába, még szélesebb lehetőségeket teremt számukra, hogy részt vegyenek az állam vezetésében és a szocializmus építésében.”
(Gheorghe GHEORGHIU-DEJ: A MAT létrehozása..., RMP. 1952.)

„A szocializmus éveiben értünk el bizonyos eredményeket e tekintetben, de becsületesen meg kell mondanunk, hogy még nem túl sokat tettünk. A jelenlegi öt éves terv keretében... gyökeresen megváltozik majd a székelyek élete.”
(Nicolae CEAUȘESCU, 1968. Románia a szocializmus kiteljesedése építésének útján. 3. kötet. Bukarest. Politikai Kiadó, 1969.)

A romániai „városiasodás sajátos jelensége az úgynevezett félurbanizáció” (FÁBIÁN Ernő, 1975.)

A történeti visszatekintésben megrajzolt városfejlődési trend érdekes párhuzamát találjuk meg a második világháború utáni román átalakulás folyamatában. Az iparosodás és a városnövekedés a száz évvel ezelőtti korszakban lényegében ugyanúgy hatott a társadalom- és a gazdaságszerkezet változására, ugyanúgy megindította a népességet a városok felé, s előidézte a városok körül alakuló lakótelepek periferizálódását, gyökértelenné tett százezreket és lassú pusztulásra ítélt milliókat, mint a második urbanizáció burkoltan agresszív korszaka 1945 és 1975 között. A modernizálódás és a felzárkózás vágya mindkét korszakban alapvető motiváció volt, s hogy létezik urbanizálódás erőltetett iparosodás nélkül, illetve szocialista tervgazdálkodás nélkül, azt jól mutatta az első korszak. Románia jelenkori történetében – megítélésem szerint – messze nem volt szükség szerű, s még kevésbé volt kényszerítő a rekordarányú (különösen a nyolcvanas években eldurvuló) városiasítás, amely nem a szerves településfejlődésen és nem a gazdaság virágzásán alapult, hanem elsősorban hatalmi presztízs-szempontokat szolgált. A világháború utáni két-két évtizedben sem kellő háttér ipar, sem infrastruktúra, sem megfelelő úthálózat és közlekedés, sem a polgárosult népesség (kielégítetlen) igényei nem indokolták a „városhálózat” létrehozását *egész országreszek átszervezése és mozgósítása árán*. A népvándorlási folyamat pedig már a hatvanas évek közepén ott tartott, hogy mintegy hatmillió állampolgár (az össznépeség egyharmada!) élt más helyen, mint ahol született,¹ illetve a nagyobb városok népességének átlag 65 százaléka nem abban a városban született, ahol éppen lakott.² Annak a 10,5 millió léleknek, aki 1978-ban már városban élt, negyedrésze az 1968–78 közötti évtizedekben költözött be.³

A nagy számok persze önmagukban talán keveset mondanak. Az olvasó bizonyára odafigyelt, amikor a magyarországi városok nem kevésbé erőltetett, számszerű gyarapítása folyt az elmúlt egy-másfél évtizedben, s bizonyára emlékszik arra is, hogy hazánk a nyolcvanas évek közepén, nagy csinnadrattával avatta föl 100. városát. Romániában ez a számmisztika bővületében ment végbe: 1938-ban 139 város volt (a mai határokat számítva), és a városgyarapodás üteme nem volt kevésbé gyors,

mint mondjuk Jugoszláviáé. Csupán néhány (több forrás egyeztetésével összeszedett) adat a városok számának alakulásáról: 1912 = 119 város, 1948 = 152 város, 1957 = 154, 1965 = 184, 1975 = 236, 1980 = 265. Az alapozó, 1972-es júliusi, majd az 1979-es kongresszusi terv szerint 1985-re Romániában 505 városnak kell lennie, 1990-re pedig 635 várossal számolnak, hogy az ezredfordulón majd már a 700. várost avassák!⁴

A városok száma persze nem lehet parttalan. Ez mint terv nem handabanda, hanem „tudományos kutatásokra alapozott” célirányos, körültekintően kigondolt feladatsorozat, amely éppúgy számol a városba település nyomán fölszabaduló falusi földterület nagyságával, mint a nemzetiségi arányokkal. A homogenizálás és nemzeti asszimilálás programja a hetvenes évek végén lesz nyilvánvalóvá: nemcsak a településtípusok arányszámai meghatározottak, a lakosság száma is előirányzott. A városi lakosság aránya az összlakossághoz viszonyítva 21,4% volt 1930-ban, 24,4% volt 1948-ban, majd 1956 = 31,3%, 1966 = 38,2%, 1976 = 47,5%. Az RKP 1979-es (XII.) kongresszusán elfogadták azt a tervet, mely szerint 1980-ra a városlakóknak el kell érniük az összlakosság felét. Ezt a célt elérték: 1981-ben a városlakók száma túllépte a falusi lakosságét, 1983-ra már az 52%-ot. A pártbizottság szerint a mezőgazdasági népesség 12-15%-ra csökkentésével el kell érni, hogy a városlakók az össznépesség 65%-át tegyék ki 1990-ben, s ez majd biztosítja azt a foglalkoztatottsági és urbanizáltsági arányt, amely a fejlett tőkés országok „civilizációs fokával” egyenlő...!⁵

Nézzük az előzményeket! Hogyan zajlott a „kétütemű” modernizáció?

Az erdélyi tájtörténeti kutatások (a két világháború közti vizsgálódások kései folytatóiként) az ötvenes években kezdtek rámutatni arra, hogy Erdély társadalmának nagymérvű területi differenciáltsága feudális örökség volt, amelyet a kapitalizmus-kori iparfejlődés és városgyarapodás csak fokozott. A *Korunkban* megjelenő első tanulmányok között, 1957-ben is van nem egy olyan dolgozat, amely Románia különböző tájegységeinek sajátosságait elemzi.⁶ Föltehetően nem szaktudományos, inkább publikációs korlátok-nehézségek miatt kerül sor ekkor az áttekintő elemzésekre, melyek a társadalmi makrofolyamatok és a mikrotörténetek felé felszínesen közelednek. Körülbelül a hetvenes évek elején megjelenő cikkekből már kiolvasható, hogy az a „modernizációs” út, amely segítette megszüntetni a helyi autonómiák jellegzetességeit, az szükségképpen a szakosodás és a területi funkciók megszabásával új válaszfalat emelt a tájegységek közé és hosszú időre meghatározta azok új változásának ütemét, irányát.⁷ A történeti elemzés föltárta, hogy a századvégi városfejlődés hullámhegye együtt mozgott a kartelleseddéssel, a gazdasági fejlődés relatív stagnálásával és az ipari termelés színvonalának Nyugathoz viszonyított lemaradásával, továbbá a kisipar csődjével, az erőforrások és tőkebefektetések elapadásával, az agrárpártolási politika megszűnésében az állam visszavonulásával, az erdők jelentős pusztulásával is stb. Mindezek idején néhány jelentős fürdőközpont (mint Szováta, Tusnád) és az ásványvíz-kereskedő városok kivételével elakadt és stagnálni kezdett az erdélyi városok fejlődése. Székelyföld iparnélkülisége és külterjes, apróparcellás önellátó mezőgazdasága, valamint a fő jövedelmet jelentő faállomány megcsappanása vezetett például oda, hogy a századforduló táján Csíkban 10.000, Székelyföld egészén 30.000 ember volt munkátlanul, olykor még Ó-Romániában is szerencsét keresve, és ugyanekkor 50.000-re tehető az amerikasok száma is.⁸ Ugyanis Székelyföld lakosságának 60-80 százaléka még az 1870–1890-es években is őstermelő volt, és Marosvásárhely vagy Sepsiszentgyörgy néhány könnyűipari vagy élelmiszeripari vállalatán kívül csupán a bizonytalan sorsú kisiparosság élt meg ezen a vidéken. Székelyföld összlakosságának mindössze 2,7

százaléka volt ipari munkás, és a „nagyipar” méreteire jellemző, hogy az összes ipari termelés hatvan százalékát a kisiparosok adták.⁹ A falusi megélhetés nehézsége, az alacsony termelékenységű és szétszórt parcellákon folyó gazdálkodás távlatlansága és a mezőgazdasági munkaerőfölösleg kialakulása a székelyek vándorlásához vezetett. A városba-vándorlás és a falu elhagyatottsága serkentette az elrománosodást is.¹⁰ Ráadásul a mozgó, helyét és életlehetőségét kereső munkaerő deklasszáldott, alacsony képzettséget igénylő munkát vállalt, szakképzetlen maradt, hozott műveltsége foszladozni kezdett, az analfabétizmus még mindig 15-20 százalékos volt a harmincas években is.¹¹ A járványok, melyek jelentősen ritkították a Székelyföld amúgy is ritkás népességét, csak fokozták az elmaradottságot, nyomort, kilátástalanságot. Ezek a közállapotok pedig természetesen nem vonzották a fejlesztést, hiszen a nemegyszer politikai érdekek szerint eldöntött tőkeberuházásokat nem volt értelme a társadalmi és gazdasági problémákkal zsúfolt területre tervezni.

A székelyföldi fejlődést elsősorban az „erdélyi földgáz” kiaknázása lendítette ki a holtpontról. A tízes évektől a városi kisipar mellett egyre több nagyüzem épült, s a földgázfelhasználás lehetővé tette az intenzív iparosítást és a városi szolgáltatások javulását. Az Erdélyi-medence gázellátása a két világháború között ismét jelentős várossá tette Tordát, Dicsőszentmárton, Medgyest, Segesvárt, míg a hálózaton kívül rekedt városok (például Balázsfalva, Székelykeresztúr, Erzsébetváros és a többi) szolid kisvárosok maradtak csupán, s a gázvezetékekkel ellátott városok 1948 és 1956 között sokkal jobban fejlődtek, mint a Tiszaalföld városai. Viktória város (a hajdani Fogaras rajonban) és Kiskapus vegyipari központtá lett, és Kolozsvár iparfejődését is megsegítette a gáz. A Korunk cikkei az ötvenes évek végén nagy reményeket fűztek a Küküllők-menti kisvárosok, valamint Vajdahunyad és Resica, tovább a moldvai és bánási városok gázellátásához.¹²

A preindusztriális állapotú városokból a két egyéves gazdasági terv (1949, 1950) és a két ötéves terv (1951–55, 1956–60) mint programfeladat volt köteles történelmileg rövid idő alatt jelentős ipari központokat teremteni. A villamosítás tízéves programja (1951–60) az ipari elmaradás fől számolását tűzte célul; a második ötéves terv végére a háború előtti bel- és kül gazdasági szint megközelítését, autarkia megteremtését remélték. A gépgyártó elektrotechnikai, vegyi és energiaipari központjai olyan iparilag *elmaradott területekre* tervezték, mint Olténia, Moldva, Dobrudzsa, Észak-Erdély, illetve a Magyar Autonóm Tartomány. Az ipari növekedés 1950 és 1956 között országos átlagban 139%, a Magyar Autonóm Tartományban 209% volt, s a területfejlesztési elképzelések nem voltak függetlenek a tervteljesítésektől. Az egyes iparágak rekonstrukciója, a beruházások elosztása nehezen belátható irányítási érdeke szerint zajlott, mígnem az 1952-es kormány- és párthatározat az erőn fölül, gyors iparosítás mellett foglalt állást, és a közép nagyságú (kb. 20–40–60 ezres) városok fejlesztését, kiépítését szorgalmazta. Építészeti és Építésügyi Állami Bizottság (és városrendezési tervezőintézet) létesült a fővárosban, tervtanulmányok készültek a Zsil-völgye, a békási vízierőmű, a Fekete-tenger part, Sztálinváros (Brassó) és más körzetek rendezéséről, Ploiești, Pitești, a Küküllőparti városok, Medgyes, Segesvár, Dicsőszentmárton, Kiskapus, Balázsfalva, Erzsébetfalva, valamint számos tájegység új szerepköréről.¹³

Az iparcentralizálás, a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése, a közlekedéshálózat kiépítése jó időre, mintegy öt-huszonöt évre meghatározta a lakosság és a gazdasági egységek szerepkörét, jövőjét, életterét és fejlődésminőségét. A területfejlesztés tervezői a kapitalista korszak káros maradványának minősítették a polgári korszak nagyvárosaiban kialakult agglomerációkat, „vadnegyedeket”. Korszerűtlennek találták a falvak főútvonalai mentén „hernyószerűen” elhúzódo

házsorokat, fölszámolandónak mondták a „tervszerű közigazgatási szabályozás nélkül” hasznos földterületeket „pazarló” falvak építkezési önállóságát, fölülvizsgálandónak nyilvánították a községi és szántóföldi úthálózatot, újra akarták rendezni a beépíthető belterületeket. A váratlan, spontán folyamatok elkerülésére az RKP-állásfoglalás kimondta, hogy a szocialista város várható és szükséges lakosság létszámát az ipar fejlődése határozza meg,¹⁴ ezért nincs más út a városfejlesztésre: *tömbházakban*, úgynevezett kvartálokban (vagyis városrészekben) kell korszerű lakónegyedeket tervezni, a francia normánál nagyobb méretű lakásokkal.¹⁵ Az ipar kellő fellendülése ugyanis összeegyeztethetetlen a földszintes házak terjedésével – bár ez a lakosság többségének igénye –,¹⁶ s ezért ahol ipari üzem van, ott az életnek, a lakhatásnak, a közlekedésnek és a szolgáltatásnak is ahhoz kell alkalmazkodnia.¹⁷

Az eröltetett ipartelepítés eredményeként Romániában tehát az 1948-as 24,4 százalékhoz képest a hetvenes években a lakosság 47,5 százaléka élt városokban. Az RKP XI. kongresszusának és az 1972-es pártkonferenciának irányelvei alapján az új városokat már javarészt a nagyobb községekből vagy több kisebb község összevonásával kívánták létrehozni. A nagyobb települések várossá avatásának lényegében tisztázatlanok maradtak a társadalmi kritériumai (a sajtóanyagban legalábbis csak hivatkozásként leltem formális feltételekre). Az 1966. évi népszámlálás azokat a településeket sorolta a városok közé, amelyek „lakosságának több mint fele a nem mezőgazdaságból származó jövedelemből” élt. Az RKP KB 1967. márciusi plénuma értelmében a városnak fő tevékenységi ága nem mezőgazdaság kell hogy legyen. Az 1972. évi Országos Pártkonferencia határozata értelmében a város jellegű gazdasági és társadalmi központok a jövőben meg kell hogy haladják az 5000 lakost. A falu fejlődésének modellje az unifunkcionális (túlnyomórészt vagy kizárólag) mezőgazdasági, s egy bizonyos nagyság után (számos más funkció megjelenése esetén) multifunkcionálissá lesz, ez fejlődőképességének és szakadatlan növekedésének útja, ezúton következhet be városiasodása is, melynek fő célja az ország egész területén egyenletesen megoszló városok és központok hálózatának létrejötte. Ez úton 1981 és 1990 között több mint 270 vidéki település válik várossá. A városok funkciói a környezetükben lévő települések lakosságára is kiterjednek, így a város olyan központ, mely „kereskedelmi és társadalmi-művelődési potenciállal rendelkezik, a körülötte levő településekkel sokoldalú kapcsolata van, s ezekre gazdasági-szervezési hatást is gyakorol” – állapítja meg az említett 1967-es pártplénium.¹⁸

Az utóbbi „definícióval” nemcsak egy megapoliszt, de egy tanyai kocsmát vagy egy laktanyát is le lehet írni. (Magánvéleményem szerint ez a meghatározás kitűnően alkalmas arra, hogy egy raktárakkal és irodaépületekkel körülvett bányalejáratot ugyanúgy a városok közé lehessen sorolni, ahogy Brassót vagy Kolozsvárt és Bukarestet. Ez a „város-meghatározás” pedig a demokratikus centralizmusban, a szocializmus parlamentáris képviselői rendszerében a legkitűnőbb eszköz területi érdekek elmismásolására, önkormányzati jogok megvonására, a helyi életkeretek átírására. A román városrendszer megálmodói a számmisztika bűvöletében mellőzik még azokat a formális kritériumokat is, melyekből legalább egy-egy meghatározó szokott lenni a földteke bármely pontján. Svédországban és Dániában 200–250 lakos elegendő egy városhoz, melynek természetesen megfelelő infrastruktúrája van; Koreában viszont csak az 50 ezres lélekszámot tekintik föltételnek a várossá-avatáshoz. Romániában ilyen számszerű ismérvek nincsenek, vagy ha mégis, akkor nem érvényesülnek folyamatosan, mert az éppen érvényben lévő pártirányelvekhez kötődnek). (ANDORKA Rudolf, 1986).

A *Korunk* reflexióiból és ismeretközlő írásaiból annyi mindenestre kiderül, hogy az optimális lakosságszámot valahol 100.000 és 250.000 között képzelik el, szemben a már meglévő több tucat húszezres és az egyetlen kétmillió településsel. Akárcsak a szovjet szakemberek, akikhez a román urbanisztikai szakirodalom szívesen és következetesen fordul akkoriban példaként: a lakótelepminták, a „szputnyikváros” (előváros, bolygóváros, mely a területrendezési elvek rendszerint a szovjet tudomány legfrissebb álláspontját tükrözi Romániára alkalmazott formában).¹⁹

Romániában a *középnagyságú városok* tervezése volt a „nyerő” stratégia. Közvetlenül a háború után még csupán a kollektivizálás és a háborús helyreállítás föladatát sürgették, a városprogram kicsit megkésett. Nem erőltették a metropoliszok kialakítását, bár éltek bővületükben. A hatvanas évek közepétől már „optimalizálni” próbálták a településrendszert, mert a szélesen és laposan elnyúló nagyvárosok a mezőgazdasági haszonterületek kárára terjeszkedtek, s különböző intézkedéseket sürgették a további növekedés akadályozására.²⁰ Az 1948 és 1956 közötti népesedési és munkaerőmozgási tapasztalatok alapján az ötvenes évek végén már megszólalnak olyan hangok is, hogy a „népgazdaság nem indokolt horizontális mobilitást” akadályozni, szabályozni kell, mert a munkaerő városok felé irányuló tömeges mozgása magával hozza a családtagok és eltartottak, iskolások és öregek betelepülését is: 1955-ben Székelyföldre 7236 munkás jött, s a nagyságrendben ugyanekkora elvándorló-létszám távozásával mintegy 32 ezres néptömeg jövés-menése zajlott. Ráadásul csak Marosvásárhelyre 650 be nem vallott foglalkozású egyén költözött 1956-ban, s a térbeli mozgás munkaidő-kiesést okoz, adminisztrációt igényel.²¹ A népvándorlás korlátozása persze elsősorban adminisztratív érdek volt, a folyamat kezelhetetlensége és a spontán mozgások követhetlensége túlterhelte az államigazgatást. Persze eközben folyamatosan érvényes volt az iparosodás városgyarapítással való összekötése: míg 1930-ban csupán 4 olyan város volt, amely meghaladta a százezres lélekszámot (s tudjuk, ez sem volt éppen kényszer nélküli urbanizálódás), 1977-ben már 13 (más források szerint 18) ekkora város volt, s közel száz másik város lakossága haladta meg a húszezres létszámot.²² Ez közelebbről nézve azt adta, hogy a városi lakosság 49,3 százaléka élt százezres városokban,²³ és a zsúfoltság, a lakásigények kielégítetlen tömege már-már katasztrófálissá vált. A túlzúfoltságról csupán egyetlen példa: az 1952-ben létrejött Magyar Autonóm Tartomány területén a városi lakosság az 1930-ban 87.512 főről 1956-ra 208.795 főre nőtt, a falusi lakosság pedig ugyanez idő alatt 26.134 fővel csökkent, illetve 1948-hoz viszonyítva a falusiak mintegy 45 ezerrel lettek kevesebben 1957-re. Csak az arányok kedvéért: Sepsiszentgyörgy, a MAT második legnagyobb városa 1956-ban 17.639 lakosú volt, tehát kevesebb, mint a MAT összes város lakógyarapodása 1930 óta! Ez az egyetlen megyeszázad alatt 139 százalékos város lakógyarapodás ráadásul nem volt egyetlenes: 1930–41-ig 87.512-ről 105.939-re ugrott, a háború illetve a bécsi döntés után pedig 102.830-ról (1948) nyolc év alatt 208.795-re szökkent a tömeg nagysága. Várható volt, hogy ebben az ütemben 1970-re Marosvásárhely egymagában is százezres várossá duzzad – s a *létszámnövekedéssel a létfeltételek* kétségbeejtően nem tudnak majd összhangba kerülni. A folyton halogatott lakásépítési program teljesítése alaposan lemarad, az ellátás és a közlekedés gyatra, a közszolgáltatások hasonlóképp gyöngék.²⁴

A városok és a társadalom képe: mobilitás, ingázás, demográfiai magatartás

Milyen társadalom- és emberképet kapott a romániai magyar olvasó a *Korunk* oldalairól?

Nagyon enyhe túlzással azt lehet mondanom, hogy a hetvenes évek közepéig lényegében semmilyen emberközelségben fogalmazott írás nem jelent meg a *Korunkban*. Az „olvadás”, a nyitás a társadalomnéprajz felől került a *Korunkba* ekkor, de a szociológiai témájú írásokat még a hetvenes években is keményen meghatározta a „száraz”, tényszerű szaktudományosság. A *Korunk* a hatvanas évek végétől egyre sokasodó tömegben közölt szociológiai dolgozatokat (színvonaluk, mélységük terén hullámváltozás tapasztalható). Ezek az írások részben a demográfiai tények értelmezéséből, a társadalom nagy mozgásainak elemzéséből és az országosan problematikusá váló (hivatalosan is „gonddá” avatott) ingázás okainak, változatainak magyarázatából állnak, részben pedig történetiek (főleg településtörténeti, helyismereti dolgozatok, vagy olyan témájúak, amelyek pillanatnyi hatalmi érdekeket nem sértenek, mint pl. a székely népvándorlás, a két világháború közötti falukutatás stb.).²⁵

A kutatástörténeti visszatekintés jelzi, hogy mi okozta a Romániában elismert *monografikus módszer* elhanyagolását illetve témaváltását.²⁶ A hatalmi-politikai konstellációkra nemigen utalva, elsősorban a település-, illetve városszociológiai nézőpontváltozást fogalmazza meg. A két világháború között működő, európai rangú Gusti-iskola főleg falukutatással foglalkozott, mert az összlakosságnak csupán egynegyede lakott városban, s a falvak fehér foltjairól a tudomány akkor kevesebbet tudott. A háború utáni városiasodás és az ország népességében a városlakók arányának hihetetlen növekedése a városok felé fordította a kutatók (és a megrendelők) érdeklődését. A romániai városszociológiai kutatások (mint kelet-európai társaik) kénytelenek voltak a urbanizációt a tervgazdálkodás összefüggésrendszerében vizsgálni. A „tervracionális” fejlesztési irányelvek szigorú pártutasításos és pártellenőrzéses „kivitelezése” persze nem volt hatástalan a kutatásra sem: a fejlődési célok megvalósításának objektív föltételeiről és akadályairól engedélyeztetten, sőt támogatottan is lehetett kutatást végezni, olykor publikálni is. Azonban kötelező volt tiszteletben tartani a megtett út eredményeit, (s legalább adott ideig) a társadalom vezetőinek kifogyhatatlana áldozatkészségét, emberi nagyságát.

Mindezek miatt a *Korunk* cikkei még a hetvenes évek végén is tele vannak „fejlődéscsodákkal”, s ha olykor az életformaváltás, az életmód vagy munkaerőképzettség gondjairól értekeznek, akkor sem mellőzhetik a megtett út, a modernizáció tényeinek számszerű közlését.²⁷

A hatvanas évek kezdetétől a városiasodás leglátványosabb mutatójával, a lakosság *létszámnövekedésével* mérték, ide számítva a városokba költözők és bejárók (ingázók) tömegeit is. A hatvanas évek vége felé a cikkek kezdtek tekintettel lenni a fejlődés föltételeire és következményeire is, tények vagy tervszámok alapján már részletezték a települések területnövekedését, a városokhoz csatolt községek helyzetét, a munkásszállások építésének és fenntartásának gondjait, az úthálózat hiányosságait, a közlekedés szervezetlenségét, a villanyvezeték és vízművek, kereskedelmi hálózat és vásárlóerő-növekedés szükséges színvonalát, a kulturális és szociális intézmények (bölcsőde, poliklinika, munkásliceum, színház, szakiskola, piac, gyógyszertár stb.) meglévő vagy előirányzott minőségét és mennyiségét. E

társadalmi igények megfogalmazását rendszerint üzemek telepítéséről vagy fölvirágzásáról szóló beszámolóba rejtették a szerzők.²⁸

A hetvenes évek közepén a már korábban „rehabilitált” Gusti-iskola nyomdokain haladva indulnak a monografikus vizsgálatok. A hatvanas évek végétől nagy apparátussal folyó Brassó-környéki és Slatina-Olt körzeti összehasonlító kutatás eredményei ekkor kerülnek nyilvánosságra, mint a városiasodást társadalmi problémaként elemző kritikai tapasztalatok. Intézményes (akadémiai, egyetemi) kutatómunka és „amatőr” felmérések korszaka ez, az érdeklődés kezd kiterjedni a városiasodott életmódra, a társadalmi szerveződésformákra, a rétegződésre, az intézményrendszerre is. Nagyító alá került az életvitel, a társas kapcsolatok szerkezete, a fogyasztási szokások, a munkaerővándorlás, a lakásellátottság – s mellettük is folyamatos figyelem tárgya a mobilitás, a népesedés és a munkaerőgazdálkodás szűken véve praktikus számszaki oldala. Az empirikus kutatásoknak ez a korszaka máig a legtöbbet hivatkozott *tapasztalati* anyag a romániai szociológiában, már csak azért is, mert visszakövetelte a szociológia elveszett-elvett pozícióját a romániai tudományosság színterén és a nyilvánosság előtt egyaránt. A Gusti-iskola ugyanis állami támogatással kutatott, de erős módszertani irányultsága kevés empirikus tudást eredményezett, a nemzetiségi önismereti kutatások pedig a főhatalomváltások idején veszítették el rangjukat és az érdeklődők körére gyakorolt hatásukat. Ezt követően pedig részint nem voltak kutatások, részint a „múltat eltörölve” jelent meg néhány elkötelezetten pártos „társadalomismereti” anyag, amelyeket a meglehetősen differenciálatlan társadalomábrázolás jellemezett (erre még a *Korunk* ötvenes évek végi írásai közül is számtalan bizonyosság van).

Tehát a hetvenes évek már „megtűrt” társadalomtudománya hozta a fordulatot, s ebben tekintélyes szerep volt a tájegységi néprajzot évtizede gyűjtő, regionális kultúrákat (főleg persze objektumaikon keresztül) régóta elemző kutatóknak. Ez időszak kedvezett a dokumentközléseknek (a mesegyűjtemények, oklevéltárak, önéletírások), a szaknéprajzi munkák (táncdialektusok, balladák, népi építkezés stb.) publikálásának. Számos, azóta is mértékadó etnológiai munka jelent meg ekkor, melyek módszereit, személelmódját a szociológiai tájékozódás is föl tudta használni. Ezidőben került reflektorfénybe az életmódok, az átmeneti életstratégiák, a társadalmi csoportszerveződések, a rétegapcsolatok, a közösségi szerepek és minták, a normák és értékítéletek szubkulturális eltéréseinek megannyi kérdésköre.²⁹

Meg kell az jegyezni, hogy ez emberközeli témakörök sem érintik (érinthezik) szociológiai mélységben az „együttélő nemzetiségek viszonyait”, a mindennapi kapcsolatokat, a szubkultúrák társadalmi függésrendjét, etnokulturális dimenzióit. Abban az értelemben, ahogyan a nyugati szakirodalom az antropológia, a néplélektan, a szociológia számos területén elemzi az etnikai csoportkapcsolatok rendszerét, Romániában a mai napig nem került terítékre ez a kérdéskör.

Úgy vélem, részletesebben is sorra kellene venni néhány témát, amelyet sokszor, esetleg tabú-témák helyett, többen is elemeztek a *Korunkban*.

A leggyakrabban megjelenő közlemény-típus egy-egy város, földrajzi körzet lakosságlétszámának illetve városiasodásának mutatóiból áll. A városnövekedésnek tapsoló „elemzések” hosszú sorát időnként meg-megszakítja a *Korunk* lapjain néhány, időben vissza- vagy előre-tekintő dolgozat. Ezekben óvatosan adagolt kritika is megjelenik, jobbra nem személyes véleményként, inkább valami „általános alanyra” hárítva a problematizálás felelősségét. Az erdélyi városok háború utáni fejlődését taglaló áttekintés,³⁰ amely szerény demográfiai bázison kimutatja a nyolcvanöt *erdélyi város félmillió létszámnövekedését* (1948), egyúttal jelzi, hogy nemcsak a háborús emberveszteség pótlását jelenti, hanem azt is, hogy mivel az ország egészének

népszaporulata a háború óta 10%, a 154 városé pedig 11%, tehát a városok vették föl az egész népszaporulatot. Ez pedig immár sürgetővé teszi a városok építészeti tereinek, szerkezetének átalakítását, amit viszont évek óta halogatnak. A kapitalizmus kori várostervezés hagyatékát (a sok szerkezeti hibát, az egészségtelen zsúfoltságot, a gazdaságtalan térkihasználást és az ízléstelen stíluscafrangokat) – így a szerző –, ideje lenne *rendezési tervek* segítségével az új kor új követelményeihez, igényekhez közelíteni. E kérdéshez más szakavatott hozzászólók³¹ kézenfekvő kényszermegoldásokat javasolnak (emeletráépítést, foghíjbeépítést, állami kölcsönmódosítást, vállalati lakásépítést, vállalkozások segítségét stb.), egyúttal kénytelenek megfogalmazni: a beruházási hitelek elapadtak, a munkaerőgazdálkodás bizonytalan, az anyagihiány mindennapos, az állami kölcsönt jóval fölülmúlják a laképítési költségek, s az elaggott épületállag lehetetlenné teszi a tömeges igénykielégítést, így lakásínség várható, a beköltözők elhelyezéséről másképp kell gondoskodni. Ámde a fizikai és szellemi munkaerőt letelepítő elvárások érvényesítését akadályozza az, hogy nemcsak újabb értékes termőterületet venne el a mezőgazdaságtól, de olyan infrastruktúra- és intézményrendszer megteremtését, fejlesztését igényelné, amely messze meghaladja a városok lehetőségeit. Ezek a szempontok még jó két évtizedig visszatérő témái a tárgyunkra vonatkozó írásoknak.³² Példaként fölmerül Arad, melynek 106.00 lakosa fele akkora területen él, mint Bukarest a maga másfélmilliós népességével, de Aradnak még jelentős része nem csatornázott! S ha ígér is részleges megoldást a célszerűbb telekkihasználás, vagy a belterületi kertes-gyümölcsös-baromfis udvarok megszüntetése, a falusi és városi *típustervek* elkészítése nem várathat tovább magára.³³

A cikkel felhangjaiból nyilvánvaló, hogy a lakásínség enyhítésére a szerzők szerint nem igazi megoldás sem a régi városrészek fazonigazítása (hisz műemlékvédelemre a hatvanas évek közepéig nem volt pénz Romániában), sem a falusi házak sablonszerű gyártása, sem a telekpolitika időszakos manipulálása. A kérdés mindenütt szorosabban függ össze a területi politika, a *regionális tervezés* hatékonyságával, mint a formális és alkalmi megoldásokkal. Alig érzékelhetően jelzik ezek a cikkek azt is, hogy a *területi funkciók* és a városnagyságrendek szélsőségesen merev szabályozása, tervutasításos kezelése nemcsak a gazdasági, de a társadalmi és az ökológiai érdekekkel is ellentmondásba kerül. A tervutasításos és bürokratikus társadalomirányítás (ezek az én szavaim a „sorok között” sugalmazó cikkek alapján) ugyanis előírja a „munkaerőnek”, hogy induljon a városba, legyen ipari munkássá, vállalja a kudarcokkal teli beilleszkedési nehézségeket és az ipari építőmunka „emelkedettségét”, hisz jutalomképpen mindezért cserébe városlakó lehet végre... – de ugyanez a „termeléspolitika” nem számol kellőképpen a reális lakásigényekkel, az ellátás biztosításával, sőt nem számol avval sem, hogy a mozgásképes lakosság odagyűlik, ahol nagyobb fejlesztés indul, tehát állandósul az egyenlőtlen népességnövekedés, elképesztő méreteket ölt a munkaerővándorlás.³⁴

A városokba terelést még a hetvenes években is megkérdőjelezhetetlenül előremutató jelenségnek ábrázolja a *Korunk*-cikkek többsége, nemkülönben a területrendezési törekvések feladatait szem előtt tartó politikai kiadványok. A hírhozók közölte tervszámok majd’ minden esetben parlétesítést jelentenek, s egyben azt is, hogy folyamatosan gyarapodik a „csinált városok” tömege, egyre több települést „jelölnek” városi rangra a politikai és igazgatási apparátusok. E vég nélkül gyarapodásnak azonban a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján kezdenek határt szabni a legkülönbözőbb korlátozások. Építkezési tilalmak, igazgatási felügyelet-áthelyezések, beépítési tervszámok, lakosság-arány meghatározások, települési funkciómódosítások nehezdednek rá a településrendszerre és az alávetett népességre.

Kitalálják, hogy túl sok a kisközség, egyszerűbb lenne alárendelni őket a nagyobbaknak, illetve a városoknak. Az aprófalvak lakosságának több mint fele ekkor már területileg kijelölt központok gazdasági egységeiben dolgozik.³⁵ A falvak várható lakosságcsökkenése ellen intézkedéseket hoznak, mikor kiderül, hogy a mezőgazdasági munkaerő elöregedett és elnőiesedik. Elsősorban az elköltözést nehezítik, de 1968 óta szigorítják a városba költözés feltételeit is. Párhuzamosan ismét rangot kap a város mint településforma, mert hivatalosan is kinyilvánítják, hogy az nemcsak munkahely, nem csupán egy körzetfejlesztési program intézményes központja, hanem embertömegek életének színtere is. Fölmerül, hogy céltudatosabban kell már törekedni munkahely és lakóhely merev elkülönülésének föloldására, hiszen a város nemcsak alvófalvaktól körülvett ipari centrum, hanem vidékével szerves kapcsolatban álló társadalmi tér. A hetvenes évek vége felé szót kapnak olyan teóriák is, melyek szerint a nemzetgazdasági termelékenység rendszerint akkor kezd el csökkenni, mikor a városlakók létszáma eléri a 60-70 százalékot.³⁶ Megfogalmazódik a *Korunk* cikkeiben a fenyegetés: az urbanizáció visszahatása mindig retardáció, vagyis a városok fejlesztése elnyomórítólag hat a falvak életére, s így indokoltnak látszik olyan terv is, mely szerint például Maros megyében az 1990-ig szóló fejlesztési terv számadatai 700.000 lakosból 30.000-nek kötelező falunmaradását írják elő.³⁷ Szakszerű fölmérés készül például a tájegységek „eltartóértékéről” vagyis arról, hogy a népsűrűség és a kalóriákban mérhető élelmiszertermelés milyen „fiziológiai” arányokat, illetve életviteli, szociális és gazdasági összefüggéseket mutat.³⁸

A hetvenes évek elejétől egy évtizeden keresztül majdnem minden *Korunk*-számban található *demográfiai* tárgyú tanulmány. Nem térek ki aprólékosabb ismertetésükre, vegyesen van köztük száraz adatközlő és figyelemre érdemes jelenségeket elemző írás.³⁹ A szocialista iparosítás két jellegzetes korszaka Romániában is az 1957–1971-ig tartó, illetve az extenzív szakasz, 1968–1977-ig. (Más periodizációk is forgalomban vannak, ld. HUNYA Gábor 1987). A két korszak átfedi egymást 1968–1972 között, ez a nagy föllélegzések kora, az „ötvenes évekkel” és a korábbi pártgarnitúrával való leszámolás érája, a felelősségrevonások, meaculpázások, a nemzetiségpolitikai engedmények és ígéretek ideje. Egyúttal a legalkalmasabb időszak arra, hogy az új főtitkár, N. Ceaușescu előterjessze nagyszabású terveit, melyek nemcsak az ipar és a foglalkoztatottság soha nem látott föllendítésére vonatkoztak, nemcsak az ezredvégi 700 város lenyűgöző örületét tartalmazták, hanem azt is, hogy e szuperországokat fölülmúló nemzeti teljesítmény eléréshez „megfelelően” nagy román nemzeti is szükséges, vagyis a nemzeti felvirágzást demográfiai robbanásnak kell kísérnie. Hisz a nemzeti terv 1990-re 25 milliós, 2000-re 30 milliós románságot irányoz elő,⁴⁰ s ehhez az utolsó hivatalos népszámláláskor csupán 21.559.910 lakos volt Romániában (1977). A szocializmus addig elért „eredményeiben” valamiképp már esetleg kételkedő népesség fölényes meggyőzéséhez, s a vezetés iránti bizalom visszanyeréséhez tehát elsősorban a szülési-szaporodási kedv föllendítése szükséges. A *Korunk* demográfiai cikkei az ennél sokkal kevésbé szépreményű Gheorghe Gheorghiu-Dej korában is rendre megjelentek, ma még nem kellőképpen átlátható hatalmai harcok publicisztikai vagy tudományos vetületeiként, de a népesedéstudomány igazi apologetikus korszaka ekkor, a hetvenes-nyolcvanas évtizedfordulón indult kibontakozásnak. A demográfiai kutatás például vállalkozik arra, hogy megrajzolja egy település korpipiramisát, a népességszám alakulását, s mellévetítve az elvándorlás számadatait, bebizonyítja, hogy a település elöregedésével megnövekszik majd az „eltartottsági teher”, vagyis a munkaképtelenek nyomasztó tömege az ottmaradókat fogja egyre romló életszínvonal felé lökni – s mindez azért történik így, mert a születéskorlátozás nem megfontolt, s

nem hosszú távon gondolkodó emberek helytelen demográfiai magatartása lett. (Az elvándorlást kényszerítő kollektivizálás, az életszínvonal politikai látszatfenntartása, a városbaköltözés korlátozása, stb. nem szerepel a cikkíró érvei között, de vizsgált mutatói között is csupán a demográfiai „végkifejletet” igazoló mértékben).⁴¹

A „vitathatatlanul” objektív tudományosságú demográfia e korszakban is segítséget tudott nyújtani ahhoz, hogy a munkaerő-vándorlás területi „optimumok” szerint menjen végbe, vagy legalábbis erre kidolgozott tervek legyenek.⁴² A társadalmi *mobilitás* vizsgálata mennyiségében, a publikációk arányában nem maradt el a demográfiai témájúaktól. A mobilitásvizsgálat műfaját tekintve éppen olyan „objektív” lehetőség a társadalmi változások mérésére, mint a demográfia. Vélekedésem szerint a romániai kutatásban úgy történt meg a fordulat, hogy míg néprajzi tárgyú vizsgálódásra valamiképp mindig kevesebb pénz, helyhatósági engedély és kutatóközpont volt, mint a népségmozgás fölmérésére, addig a változásvizsgálat (szociológiai típusú) aspektusa hatalmi haszonvétellel is kecsegtetett: a munkaerő-gazdálkodás jól föl tudja használni a számára elérhetetlen empirikus tudás adat-anyagát, s mindennek politikai „kézbentartása” végtelenül egyszerű azután. A néprajzosok viszont, akik „futni látták” adatközlőiket a városba és az iparba, nemcsak azután indultak, akit beköltözöttként vizsgálhattak, hanem azokhoz is közelebb juthattak, akik falun maradtak vagy oda visszakényszerültek. Ráadásul az angolszász etnológia és kultúranropológia ekkortájt kezdett elérhetővé válni Kelet-Európában is, s az importált szemléletváltozással bekerült a gyakorlatba a rokonságkutatás, a hagyományvizsgálat, a társadalmi- és térkapcsolatok új megközelítésmódja, a kiscsoportkutatás, az etnopszichológia, a városantropológia számos kereső szempontja. Nem szeretnék „ítélőbíróként” nyilatkozni, de a mai szociológiai szemléletmód számára a legtöbb érdekes empirikus anyagot éppen ezek a mobilitás-, család, illetve település-vizsgálatok hozták Romániából, s úgy tűnik, a mai kutatások jelentős része is e korszak szellemét idézi.⁴³

A demográfiai és „népsűrűség-földrajzi” témák tehát utat nyitottak a társadalomkutatásnak azon a módon, hogy a tények és tervszámok ismertetése mellett fölfedezték egy addig szükségképpen ismeretlen jelenség tudományos eszköztárának fontosságát. A társadalom rétegződésének elemzésére csupán a hetvenes évek közepétáján nyílt először mód, mert addig kétségbevonhatatlan politikai tény volt, hogy az osztályharc létezik, antagonisztikus társadalmi erők között folyik, s hogy az új politikai hatalom nem a paraszti társadalom érintetlenül hagyásával, hanem mozgósító tömegeinek munkássá változtatásával kívánja győzelemre vinni a munkásosztály végső harcát. A társadalomszerkezet mozgását és a társadalmi csoportok helyét a mobilitáskutatásoknak kellett megvilágítaniuk, s párhuzamosan más elemzéseknek kellett az iparosodás egyéb mutatóit figyelemmel kísérni. Ezeknek a vizsgálódásoknak lehetett azután „segédtudománya” a társadalomnéprajz, mely a statisztikai metszetek segítségével megismerhetetlen folyamatok föltárására vállalkozott. A városiasodással foglalkozó tudományterületeknek a néprajz emberközeli „híroyaga” hozta a beilleszkedés, a családi-rokonsági kapcsolatok, az életmódmodellek empirikus tényeit, s így a társadalmi integrálódás szakaszainak megnevezésében segített. A hetvenes években születő hosszú távú társadalmi tervek ennek a háttérismeretnek birtokában már könnyűszerrel megfogalmazhatták, népszerűsíthették a *társadalmi homogenizálódás* várható trendjeit. A fogyó vagy növekvő népesség kérdése, az egykézű vagy „kettőcskézű” favak tájegységi munkaerőgondjai, a „megindult falvak” megmaradt társadalmát jellemző lanyhuló megtartó-erő – véleményem szerint – már alkalmas témák lehetnek arra, hogy konkrét települések „modernizálódási” hajlandóságát vagy képtelenségét tárják föl. (Meg kell

mondjam: ez a *Korunk* cikkeiből csak indirekt olvasatban derül ki, s ekként szilárd talaj nélküli teória csupán, melynek bizonyításához a konkrét cikkek tartalomelemzése önmagában még kevés. A vonatkozó írások olvasója azonban némi tény- és társadalomismerettel, néhány évtized távolából már nem fogja okvetlenül hamis feltételezésnek mondani).

A *homogenizálás* programjára érdemes néhány részletkérdés megvilágításával kitérni. Ezek egyúttal körvonalazzák a *Korunkban* megjelölt urbanizációs témákat, kutatási irányokat és adatszerűségeket is. A földolgozott cikkel a *népesedési* kérdések mellett a *mobilitás*, a *beilleszkedés*, a *város és falu kölcsönhatása*, a *közlekedés helyzete* és a *lakáskérdés* tényeit és problémáit érintik.

A városodáspolitikai döntések és a település- (vagy terület-) fejlesztési rendelkezések nagyjából öt-tíz évenként követik egymást. A „szocialista iparosítás” első nagy korszaka után, 1956–66-ig hatvanöt falura mondták ki a várossá nyilvánítás kedvező ítéletét. A Román Munkáspárt III. kongresszusán több rajon (körzet) tervszerű kiépítését határozták el (így Például, Galați, Brăila, Iași, Bukarest és Kolozsvár kiemelt fejlesztését is), erőfeszítéseket sürgettek a lakásmizéria megoldására, új területbeosztási terveket közöltek. (Ez már az 1948-as és az 1952-es területrendezés utáni harmadik igazgatási reform volt, s az RKP II. kongresszusán, 1955 decemberében elhangzott „fejlődésgyorsító” döntés következményeihez tartozott az is, hogy település-összevonásokat, egyesítéseket irányoztak elő.) Az egyesítések és a területfejlesztési terv célja a közigazgatás racionalizálása és a városmonstrumok létrehozása volt. Az 1961-ben kiadott törvény 39 tartományi és 139 rajoni város fejlesztésére készült el, s az új területi beosztásról szóló rendelkezések folyamatosan a földrajzi-, közlekedési- és gazdaságpolitikai célszerűsítésről beszéltek. A városok számának növelése és peremközségeik földuzzasztása egészen a hatvanas évtized végéig folyt. Az összevonások során Brassóhoz tizenegy községet csatoltak, s ráadásul még öt rajoni várost is, Bukarest ugyanekkor 15 községet kapott, Kolozsvár kilencet, mindegyik azért ennyit, hogy politikai-igazgatási súlyának, operativitásának, nemzetiségi létszamarányainak, jobb terület- és bolthálózat-kihasználásának, szolgáltatásfejlesztésének erősebb ura lehessen. A város lakosság ilyenfajta „gyarapításának” üteme a hetvenes évekre már elérte az évi öt százalékot.⁴⁴

A közölt adatokból az is belátható, hogy a városok a hagyományos funkciók mellett ezután kénytelenek lesznek a megnövekedett ipari feladatokat, az irányítási, felügyeleti és koordinálási munkát is kiterjedtebben teljesíteni, s kötelesek lesznek a hatványozódott lakosságot etetni, altatni, szórakoztatni, fegyelmezni, utaztatni stb. Az ilyen mértékű gyarapodást és városnövekedést, a kiemelések és összevonások mértéktelen tömegét csakis a központosító, bürokratikus hatalom erősítésének szándéka magyarázhatja, városteremtő ésszerűség nem. Ez ugyanis a centralizáció csapdájához vezet, hiszen a városkreatúrák és az alárendeltségükbe kerülő községek tervezői olyan területi egyenlőtlenséget teremtenek, amely utóbb helyrehozhatatlan, illetve csak újabb területbeosztási rendelkezések módosíthatják. Emellett létezik az eszközracionális hatalmi döntésektől független társadalmi mozgás is, melynek spontán folyamatai-irányai nem láthatók be a politikai intézőkörök „magasleiseiből”. Példa erre a *Korunkban*, hogy a túlzott központosítás kellős közepén már figyelmeztetőleg foglalkoztak a decentralizálás szükségességével.⁴⁵ A hetvenes években például annyi település-összevonást produkáltak, hogy rendkívülien csökkent a városi alárendeltségű községek lakossága, túlságosan megnőtt viszont a külterületeké és a peremközségeké, az ingázók számával egyetemben. Ez pedig a lakásellátás romlásához és a szolgáltatások, közművesítések félelmetes elmaradásához vezetett. Ugyanaz játszódott le, mint az 1948–1956 közötti időszakban, amikor

például Szatmár és Lugos lakossága 12–13 százalékkal növekedett, Nagyvárad 20,35%-al, Resica 65%-al, Nagybánya 71%-al, Bukarest 18,8%-al, Vajdahunyad pedig 421%-al gyarapodott! Mennyi tervező figyelem juthatott Vajdahunyadon egy friss betelepülőnek...? Mennyi megélhetési, életszervezési probléma maradhatott megoldatlanul ebben a folyamatban? S mit jelenthetett a változásokat távolról nyomon követő demográfusnak ez a tömeg, vagy ebből egy ember, egy család...?

A szociológiai és néprajzi kutatásnak szükségképpen ezek a jelenségek lettek tárgyai a hetvenes évtized végétől. Izgalmas mikrofolyamatokra figyeltek föl a kutatók, melyek a „homogenizálódás” szempontjából bennünket is érdekelnek: lakótelepi családvizsgálatokat végeztek Sepsiszentgyörgyön, s kiderült, hogy a városba települt falusi lakosság a megtelepedés nehézségei miatt jóval későbbre halasztja a házasság és a gyermekszülés idejét, mint falun maradó társaik.⁴⁶ Már a harmincas években készült népességvizsgálatok kimutatták a vegyesházasságokról, hogy bizonyos erdélyi területeken a román férfiak többsége igen gyakran magyar lányt vesz el (például Gyergyószentmiklóson 66,7 százaléuk, Kézdivásárhelyen 65,5 százaléuk, Székelyudvarhelyen 63,1 százaléuk, Szalontán 59,1 százaléuk).⁴⁷ Adatok mutatták, hogy a „külső partnerdominanciával” házasodó és városba költöző falusi származású lakosoknak nemcsak otthoni, családi kapcsolatai halnak el, hanem a városi környezetben ma elmagányosodnak, népesedési kedvük is csökken. Ennek okát a kutatók abban látták, hogy a falusi településen etnikai kisebbségbe kerülők a párválasztáskor inkább az elköltözést, a városba-telepedést vállalják, semmint a vegyesházasságot. A városbaköltözés után halogatják a házasságot, nem sietik el, nem köti őket a falusi értékítélet (igaz, nem segíti őket a közösség, nem támogatja őket az ismerősök kontrollja sem), azonban épp emiatt egyre jobban meg is nehezedik a párválasztás, az ismerkedés és barátkozás lehetősége, s van esélye, hogy a korosodás kényszere mégiscsak vegyes házasságot eredményez.⁴⁸ Noha a társadalmi integrációt és a homogenizációt az pari munkások lakótelepének „kellene” megvalósítania, a Brassóban végzett felmérés épp azt mutatta ki, hogy a beköltözés napjait leszámítva elszigetelődés kezdődik és a „községi élet” is csak nagyon gyenge adminisztratív keretekre korlátozódik”, a lakótelepi légkör pedig lehetlenné teszi a patriarchális szokások tartását, a barátkozást, stb.⁴⁹ A petrosényi ipari munkások között végzett kutatás szerint 36 százaléuk négy év alatt sem talált barátot, további 46 százaléuk összesen egy munkatársát tudta megnevezni állandó kapcsolatként.⁵⁰ Egyebek között azért, mert a falusi életformában nehezen képzelhető el és még kevésbé megtört a *marginalitás*, a városi környezetben azonban hosszabb időre vagy átmenetileg, de mindenképpen átéli ezt a helyzetet a bevándorló. A „nincs visszaút!” közérzete miatt kénytelen az életmódváltozás, az ipari munkafegyelem, a szakismeretek hiánya és az anyagi nehézségek közepette vállalni a lassú, kompromisszumokkal teli „integrálódást”. Ez az időszak pedig nemigen alkalmas a gyermektervezésre, s minden városi, munkahelyi, szomszédsági kísértés ellenére megnehezíti a vegyesházasságok kialakulását, bár kétségtelenül nem teszi lehetlenné.⁵¹

Annak a tíz és félmillió léleknek, aki 1978-ban már városban élt, a negyedrésze 1966–1977 között költözött oda. Már a hetvenes évek közepén nyilvánvalóvá vált, hogy a *nemzetiségek* élete és fennmaradása csak az urbanizáció és az iparosodás folyamatában való részvételük szerint alakulhat. Sajnos csupán „sejtések” keletkeztek arról, milyenek voltak a romániai magyar nemzetiség „rural exodusának” életmódváltoztató következményei, s hogyan alakultak az etnikai viszonyok a városi életkeretben. Tény, hogy 1966-ban Romániában 718.475 magyar városlakót számláltak, mellettük 41.443 peremközségi és 859.674 falusit. Már 1977-re 19,7%-kal nőtt a városlakók, 0,1%-kal a peremközségek száma, és 6,5 százalékkal

csökkent a falusi magyaroké.⁵² Míg tehát „1966-ban, szemben az országos 38,2 százalékos urbanizációs aránnyal, a magyar nemzetiség 46,2 százaléka lakott városban, ma a nemzetiségi város–falú arány: 52,8:47,2 százalék; a városokban és a peremközségekben lakó magyar ajkúak száma 901.000 fő”.⁵³

„A romániai magyarság – szemben például a zömében városlakó németekkel, zsidósággal és örményekkel – történelmében először vált többségében városlakóvá! Ez a fordulat a hetvenes évek végére következett be, és egyik alapvető jellemzője az, hogy a mai városi lakosság jelentős része az ország egész lakosságára jellemző mobilitási-városiasodási folyamat eredményeként lett városi lakos. Ugyanakkor részben kicserélődött a történelmi magyar városi lakosság. Sajnos nem rendelkezünk a korösszetétel etnikai felbontású adataival, amelyek lényegesen finomítanák összképünket a régi és új városi magyar lakosság mennyiségi arányait tekintve. A folyamat további területi jellegzetességeket mutat, amennyiben jelentős magyar lakosság került például Brassóba, Medgyesre, Segesvárra – más helyütt csökkent a magyarság arányszáma” (Egyed Péter 1984-es áttekintésének érvényességéről lásd <http://urszu2b.blogspot.hu/2013/06/varosokvarosiak-az-aranykorban.html>). Az 1977-es népszámlálás szerint Erdély összlakosságának 22%-át alkotják a magyarok (rajtuk kívül németek, délszlávok, ukránok, cigányok lakják kisebbségként ezt a régiót), a Székelyföldön nagyobb tömbben, közel 500 településen élnek (ez a terület nagyjából azonos az 1952-ben létrejött, 1968-ban megszüntetett Magyar Autonóm Tartomány közigazgatási területével), Hargita megyében 80%-os, Kovászna népességében 70%-os többségben vannak, Maros megyében valamivel az 50% alatt, és jelentős számban élnek a magyar határ mentén, Szatmár, Bihar, Kolozs és Szilágy megyében, valamint a moldvai Bákó megyében és Bukarestben. A román statisztikák nem jelzik, így csupán nem hivatalos becslések vannak arról, hogy a romániai magyarság a hetvenes évek végén megfogyatkozó szülési kedve ismét megnőtt, fokozódott a szaporodási hajlandóság⁵⁴ (ehhez hozzájárult az abortusztörvény is).

A kisebbségeket a településrendszer átszervezései fokról-fokra olyan helyzetbe hozták, amely minden szempontból hátrányos (HUNYA Gábor, 1987). A központi tervutasításos gazdasági rendszer megkülönböztetően bánik a kisebbségekkel, így a fokozódó gazdasági nehézségek már-már azt eredményezték, hogy 300.000-nél is többre tehető Erdélyben a munkanélküliek száma (ez törvényellenes státusz!), s közöttük igen magas a magyarok aránya (JOÓ Rudolf et al. 1988). A településekről való elköltözést központilag meghatározott 10%-os nemzetiségi numerus clausus akadályozza, „zárt városokat” jelölnek ki a betelepülés ellen, s beleszól az ipartelepítési politikai is a kiemelt fejlesztések illetve a munkahely-létesítések területi elosztásába. Mindezt terheli a felsőoktatási intézményekben 2%-ra leszorított részarány, a végzősöket pedig családjuktól elszakítva távoli országrészekbe küldik munkára. Meghatározzák az etnikai arányokat a munkahelyeken és az elemei iskolai képzésben is – és folytatható a sor, ha a homogenizálás technikájáról vagy kevésbé látványos folyamatáról keresünk adalékokat (JOÓ Rudolf et al. 1988., GAZSÓ L. Ferenc, 1988.).

Mindez persze aligha jelenhetne meg a *Korunk* hasábjain. Találunk ugyan néhány apróbb jelzést, de ezek nem bizonyító értékűek. A román közvéleményben és a sajtóban is elterjedt, hogy a *lakáskérdést* és a telefonellátást megoldotta a román szocialista állam. Szociális teljesítménynek ez nem kevés. A lakáshelyzetről szóló beszámolók azonban az ötvenes évek vége óta gondokról szólnak (a nem tanácsai tájékoztatóként, hanem közművelődési folyóiratként funkcionáló) *Korunkban* is. Miközben a városiasítás kampányát minduntalan hirdetik, a lakásméreteket folyamatosan kicsinyítik (ami persze logikusan összefügg). A sztálinvárosi rendezési

terv húszezer lakást irányozott elő mintegy 60–70 000 embere, s lakásonként 20m² területet tervezett.⁵⁵ (Csak összehasonlításképpen: a Hargita megyei Hodgyában 1962-ben 8,25m² jutott átlagban egy személyre, 1978-ban már 10,26m² – és Hodgya 361 lelkes falu!).⁵⁶ Azután 1966-tól 1970-ig 345.000 új állami lakás épült, 1971 és 1975 között megint 520.000, s az akkori tervek (1990-ig) 2,5–3 millió lakásról szóltak. A négyzetméter/fő arányok fokozatosan romlottak, 6 és 4m² személyenkénti hányados sem volt véletlen. Eközben a jövedelmek és a lakások egymáshoz viszonyított értékaránya is leromlott: a hatvanas években kétezer lej volt egy átlagos szakmunkásfizetés, ugyanakkor 42.000 lej volt egy kétszobás, négy személynek kiutalt, 28–32m²-es lakás, hivatalos áron, de lerobbant kültelki házat 70.000-ért adtak, s a negyvenkét ezres állami lakás feketepiaci ára pedig százhuszezer volt.⁵⁷ A lakótelepi létről készülő felmérés szerint a legnagyobb baj a monofunkcionalitás, vagyis hogy a lakások nem létformát szolgálnak, hanem egyneműsített-egykorúsított emberek vegetálását. A lakások 37,7%-a nem megfelelő pihenésre, 38,76%-a alkalmatlan szórakozásra, 30,21%-a pedig szomszédsági-baráti viszonyok fenntartására használhatatlan az ott lakók véleménye szerint.⁵⁸ A lakótelep kimondottan a periférikus közérzetet erősíti, minthogy elégtelen az élelmiszerüzletek és ellátó hálózatok száma, 40.000 emberre egyetlen mozi jut stb.⁵⁹

A lakótelepi hiányérzetek, illetve a nehézkes beilleszkedéstől való félelem az egyik alapvető oka a *kétlakás*ágnak és az *ingázás*nak is. A paraszti és munkás-lét között félúton elakadt ingázók tömege azt jelenti, hogy rossz a területi egyensúly a munkaerős-elosztásban, aránytalan a városok térbeli összefüggésrendszere, fölborult az osztály- és tulajdonviszonyok deklarált rendje, megváltoztak a családi-szomszédsági kapcsolatok, a munkahely és a lakóhely olyan mértékben kettévált, ami már nem csupán a munkaképes népesség hatalmas tömegeit kényszeríti önkiszákmányoló életformára, de a települések és munkáltatók is megfizetik busás árát. Az ingázás legújabbkori városiasítás kezdetén még szerény tétel volt csupán, de például a hatvanas évek végén Kolozs megyében naponta 50.000 ember, az összes foglalkoztatott 15 százaléka járt naponta Kolozsvárra. A megye négy városának ingázóiról készült adatfelvétel szerint csupán a vonatbérletük 33,5 millió lejt tett ki évente (1639).⁶⁰ S ha ehhez hozzászámítjuk, hogy egyetlen ipari munkahely létesítési országos átlagban 700.000 lejbe került (1980),⁶¹ akkor már nem egészen érthető, hogy a határtalan ipar és városnövesztés és a mezőgazdasági területtel való takarékoskodás ellentmondó érdekstratégiája hogyan tudja elviselni még ezeket a terheket is.⁶²

Az ingázás persze nemcsak pazarló, nemcsak emberellenes, és nem is csak romániai jelenség... – mindenhol a városiasodás anomáliája. A hetvenes évek folyamán egy ideig le is lassult a városok számának gyarapodás, s a létrejött „bolygóvárosok” (vagy inkább Mumford kifejezésével: „antivárosok”) szaporításával sem kísérleteztek már. Adminisztratív rendszabályokkal korlátozták a méretnövekedést, a városkörnyéki falvak anektálásával próbálták csökkenteni az ingázást. Ehhez decentralizálni kellett valamelyest az ipart, újra vissza kellett adni a falvaktól elvett igazgatási önállóságot, területi felelősséget.⁶³ Az újra megengedett háztáji gazdálkodás mellé már a belterületi övezetek lakóinak agrártevékenységét is ösztönözték. Az övezetesítés mániája kiterjedt a városkörnyéki falvak „stabilizálására”, hogy ezek mint az ingázókat megkötő telepek, alkalmasak legyenek hasonló környezetet kínálni, mint amelyet az ingázók otthagynak a bizonytalan perspektívák reményében. A települések ki- és bevándorlási mutatói immár nem csak egyéni életutak szomorúságát jelezték, hanem kemény belpolitikai tényeket. A szakképzett, falujukban megbecsült, s onnan az iparba kényszerült fizikai munkások

76,9%-a remélte, hogy „egy másik” településen, jobbára városban, nagyobb érvényesülési lehetőséget találhatna, s ha tehetné, menne is oda kipróbálni...⁶⁴

Az urbanisztikai témák egyik izgalmas kérdése az a kölcsönhatás, amely a gyarapodó városok és fejlődésükben konzerválódásra ítélt falvak között kialakul. A falu értékrendje megjelenik az új lakótelepek lakóinak életmódjában, lakásdíszítő vagy ünneplési szokásaiban, a városok peremkerületeinek falusiasodása pedig egyenes arányban nő az ingázók, betelepülők tömegeivel. A másik irányban pedig városi módi, kulturális és fogyasztási minták, munkatapasztalatok, társadalmi kapcsolatok, térhasználati ismeretek kerülnek a faluba, városi igények támadnak a szolgáltatásra, étkezésre, piaci választékra nézve is. Különösen fontos ez azért, mert a romániai települések egy kijelölt hányadának akkor is városiasodnia kell, ha semmiféle hajtandósága nincs rá. Ennek a folyamatnak, a kölcsönhatásnak, és az ipartelepítés-városiasítás erőltetett, „kívülről jött” modernizációs diktatúrájának végterméke lesz majd a városfejlesztési stratégia győzelmének bizonyítéka. Ez a *félurbanizáció* végső soron nem mást szolgál, mint azt a dicsőséges célt, ami a „reális” szocializmus korai ígéretéből ered: a falu és a város különbségének megszüntetését. A homogenizálódás így nemcsak a társadalom mikrostruktúrájának, a „dolgozó osztályok” legkülönbélebb típusainak összemosásából áll, hanem fölszámolja azokat az osztálybázisokat, amelyek gazdasági alapként alkupozíciót jelentettek: ha nincs a falu, nem lehet paraszt-osztály, s ha nincs polgári típusú város, nem lehetnek akkor sem burzsujok, sem proletárok... A permanens osztályharc maradványa, illetve annak zseniális föloldása rejlik ebben a tervben. „fejlődés” célú közigazgatási, gazdaságpolitikai és településrendszeri átalakítás folyik, mintegy mellesleg végbemegy az ideológiai-politikai programokban meghatározott „homogenizálódás”, a társadalom egyneműsödése, végső egységesülése, megszűnnek az etnika különbségek, elmúlnak a nemzetiségi gondok, s megszűnik a szocializmusban is újratermelődött társadalmi differenciálódás, kisebbednek a jövedelem és életszínvonal-különbségek. A homogenizálás elvileg megszünteti a társadalmi érdekkellentéteket, az életvilágok szélsőséges eltérését, a presztízsharcot és a szociális csoportok széthúzását... A *Korunk* cikkeinek nagy többségétől nyíltan, felelős vezetőktől és politikai nyilatkozatokból vett idézetekkel minduntalan ez az eszmeiség, ez az *ideológiai manipuláció* világít ki.

Sürgősen hozzá kell tenni: nem minden tekintetben romániai sajátosság ez! Az etnokulturális jelleg, illetve az életszínvonal- és perspektíva-különbségek kiegyenlítésének főcélja helyett kapott szinte mindegyik szocializmus építő ország uralkodó eszméi között. A romániai helyzet egyedisége a kisebbségek fokozott asszimilálásában rejlik, mondhatnám: a legklasszikusabb nacionalizmusban. Ezt csupán kiegészíti az a nemzetvezetői ígéret, hogy az iparfejlesztés, a városiasítás, a homogenizálás révén végre polgárosult nemzet lehet a románság, civilizációs hátrányait végérvényesen leküzdheti.

A megalomániás *városrendszer*-tervezés, a falufölszámolás, a „szuperurbanisztikai egységek” létrehozása ennek a jól belátható végső célnak csupán megjelenési formája. A terv nem mai, csupán végjátékában kibontakozó drámai fordulatok teszik tragikussá, kívülállók és szereplők számára egyként megrázóvá. Hiszen a szereplők két évtizede ismerik már a forgatókönyvet, mely szerint a „városok fejlesztésével és új városok létesítésével párhuzamosan a falusi települések is gyökeres változáson mennek majd át. Az idevágó tanulmányok értelmében a jelenleg több mint 13.000 falut mintegy 6700–7700-ra lehet majd csökkenteni azáltal, hogy azoknak a falvaknak a lakosságát, amelyeknek nincs fejlődési perspektívájuk, fokozatosan a többi falvakba tömörítik. Ugyanakkor a fejlődőképes falvakat

közművesítik, s a városokéhoz hasonló szociális és kulturális ellátmányt biztosítanak számukra” (KESZI-HARMATH Sándor 1977, 1980, 1984).⁶⁵

„Ezeknek az előirányzatoknak a megvalósulása meggyorsítja a falu és a város közötti, a mezőgazdasági és az ipari tevékenységek közötti lényegesebb különbségek eltűnésének folyamatát, biztosítja társadalmunk fokozottabb homogenizálódását, szilárd alapot teremt nemzetiségi különbség nélkül a haza minden állampolgára jogegyenlőségének érvényesüléséhez, egész népünk anyagi és szellemi jóléte gyarapításához, civilizációs színvonalának állandó emeléséhez” – szövege Nicolae Ceaușescu a XII. pártkongresszuson elhangzott jelentésében.⁶⁶

Románia népesedését elemezve a *Korunk* egy 1937-es számában cikk jelent meg D. C. Georgescu tollából, aki a falutanulmányozás egyedül érvényes módszerének a statisztikát tartotta. Arról ír, hogy „Románia lakosságának számbeli növekedése csaknem kizárólag a falvaknak vagyis tulajdonképpen a parasztságnak köszönhető”. Mint láttuk, Jászi Oszkár is úgy vélekedett, hogy a nemzetiségi kérdés elsőrendűen parasztkérdés. Osztja ezt a véleményt Gáll Ernő, Balogh Edgár, a *Korunk* és az *Erdélyi Fiatalok* számos neves kutatója, valamint a Gusti-iskola követői, a két világháború közti szociográfus és néprajzos nemzedék több tagja. Történészek, demográfusok, szociológusok azonban nemegyszer az ellenkezőjét állítják, mondván: a nemzetiségi zöme már városlakó volt a huszadik század Romániájában. A kérdés eldöntéséhez nem érzem fölkészültnek magam. De a hetvenes évek vége óta írva vagy a cenzúrázott (vagy öncenzúrázott) romániai kiadványokban, hogy „városlakó nemzetiség” lett a magyarság, mégpedig az urbanizálódás folyamatában lett azzá.

A nyolcvanas években tehát a magyar nemzetiség sorshelyzete már nem a parasztkérdés kezelésétől, hanem az urbanizálódás presztízsfolyamataitól függ! A többszáz magyarlakta falut (és községet!) érintő, más nemzetiségeket is beolvasztással fenyegető falufölszámolási tervek éppen ezért olyan folyamat részei, tervszerű velejárói, amely nem nyílt sisakrostéllyal vállalja a nemzeti sovinizmus, a románosítás embertelen harcát, hanem mindezt a modernizálódás áruhájába öltözteti.

Minden társadalmi korszak minden államára érvényes, hogy a kisebbségek asszimilálása annak mértékében halad előre, ahogyan a gazdaság szívóhatása erősödik (SZAKÁLY István 1982). Jászi szerint ugyanakkor az asszimiláció egyedül biztos mértéke az, hogy az állami rend megingása idején milyen erőseknek bizonyulnak az összműködés szálai (JÁSZI O. i. m. 124. p.). A *Korunk* harminc évfolyamából és a vonatkozó szakirodalomból itt föltárt fejlődésvázlat egyértelműen mutatta, hogy a politikai konfliktusok sohasem igazán az együttélő népek személyek konfliktusai, hanem a korszak uralkodó politikájának és az ezt elszenvedő társadalomnak viszonyáról árulkodnak. Érdemes belegondolni csupán néhány kérdésbe itt: ha hajlamosak vagyunk örvideni annak, hogy a magyar nemzetiség a városiasodásban megszerezte a „megérdemelt” polgári státuszt, s ha egyúttal érzékeljük, hogy a társadalom margójára szorulási etnikai létében fenyegeti, „elrománosításnak” teszi ki, akkor hasonlóképp kell-e értékelnünk az 1830–1920 közötti időszakot a román népesség szempontjából? S ha 8000 település fölszámolása embertelen terv a nemzetiségeket érintően, ugyanaz a román népességet illetően is?

Figyelemreméltó történeti elemzésében Egyed Ákos azt írja, hogy a városiasodás első nagy korszakában a városba vándorlók (vagyis a falusi szegények, a munkanélküliek, a menekült élettérkeresők) a kapitalizmus átalakulási folyamatának humán áldozatai voltak. Véleményem szerint a második, a városodás korszaka pontosan ugyanúgy megkövetelte a maga emberi áldozatait: magyarokat, szászokat, svábokat, délszlávokat, cigányokat, ukránokat – és románokat is! Elvégre a „nemzeti kérdés megoldása nélkül nem lehet megvalósítani a szocializmus teljes győzelmét”

(Gheorghe GHEORGHIU-DEJ, 1953), „a nemzetiség különbség nélküli” „fokozottabb homogenizálódás” pedig az egész nép jóléte és civilizációs színvonalának emelése céljával épp egy győzelem felé vezető út „biztosítékát” adja (N. Ceaușescu).

S mint tudjuk: az eszközt a cél szentesíti...

Az osztályideológia mint regionális magamutogatás

Románia politikai rendszerét, gazdasági és társadalmi perspektíváit megítélni, ezen belül a nemzetiségi kérdés kezeléséről érvényeset mondani nem érdemes másként, mint indulatmentesen. Ehhez azonban nélkülözhetetlen két (korunkban is keményen összefüggő) kérdésnek legalább vázlatos elemzése, hisz a sodró jelenidő eseményei közt ez még sürgetőbb, mint a múltban bármikor is volt.

Az egyik a kisebbség problematikája, a másik táji-történeti meghatározottság. Mindkettő ma már leglényegét tekintve függ össze a kelet-európai államok osztályideológiájával (mindhárom kérdéskörnek könyvtárnyi szakirodalma van, nem is mernék vállalkozni ennek teljes áttekintésére. Mondandóm történelmi alapját elsősorban Bibó István munkái adták meg, szociológiai nézőpontomat pedig a hazai társadalomkutatás elmúlt évtizedbeli szemléletváltozása segítette meggyőződéssé alakítani).

Vonulás egy másik időbe

Bármily meghökkentőnek tűnik, a kisebbségi sorsfelfogásokban és a szocialista országok hatalmi-politikai rendszerideológiájában két szempontból is párhuzamok mutatkoznak. Történelmük felől, melyről mint sérelmek folyamatáról beszélhetnek, s jövőképük felől, amely létüknek legitimitást, tevékenységüknek célt adhat. Egy másik időből jövet és egy másik időbe menet azonban mindig *jelenidő* az, amelyben a szabadság kikerülhetetlen fölparcellázása és a történelmi egyenlőtlenségek átélése folyamatos krízishelyzetet szül, válságot hoz országok, etnikumok, gazdaságok, szövetségek között, határokon belül és azokon túl is. A válságkezelés válsága pedig sokszor sajátosan nemzeti jellegű, a puccsszerű megoldások azonban kísértetiesen hasonlítanak egymásra Európának ebben a régiójában. Mondhatnám: rendszertipikusak. A kelet-európai szocializmusok politikai válságai és a kisebbségek korunkbeli krízisei a bolsevik osztályideológia sikertelenségét bizonyítják országoként eltérő színezetben, de látványos látszatokkal.

Nincs mód itt a marxi-lenini-sztálini nemzet- és nemzetiségfelfogás folyamatát végigkövetni, (megtették ezt már mások, Kővágó László, Gáll Ernő, Joó Rudolf stb.), de annyi mindenképpen állítható, hogy miként a pártirányítás rendszere eltér a marxi-lenini alapnormáktól, a nemzeti kisebbségek politikai kezelése is kétségtelenül eltér Romániában az ENSZ vonatkozó alapokmányaitól és az érvénybe lévő államközi szerződésektől vagy alkotmányos deklarációktól (lásd bővebben Joó Rudolf hivatkozott munkáit, Gáll Ernő utalt írásait, továbbá KŐVÁGÓ László: *Kisebbség – nemzetiség*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1977. kötetét). A romániai gyakorlat a sztálini (hrucsovi, berzsnyevi?) hagyományt követi, s a nemzetiségek léthelyzete a szovjet modelltől függ legközvetlenebbül, de történelmi revans-jellege a Magyarországgal szembeni megkülönböztetési politikát, a kisebbségek erőszakos beolvasztását, kulturális genocídiumát mutatja. Kétségtelen, hogy a romániai kisebbségek a területi szétszórtság (széttagoltság) miatt nem egyformán élték át a diszkriminációt (például a bolgár vagy a szovjet határ mentén nem a magyar kisebbség a „mumus”, mint Erdélyben), de a homogenizálás erőszakolása természetes szövetséget teremthet a hétköznapi létükben közös hátrányokat elszenvedő állampolgárok között.

Néhai Kós Károly, s előtte már Kemény Zsigmond is úgy gondolta (kellő helyismeret birtokában), hogy *nemzetiséget* csak a kisemberek független

összetartozása adhat, „osztály és etnikum” közös erdélyisége igazolható, s nem a „passus”. Az osztályhelyzet a huszadik század (és főleg a *kisebbségi*) értelemben közös nyelvhelyzet és a státusz-egyenlőséget jelent. A társadalmi alárendeltség és a nyelvhasználat helyzettudat-meghatározó voltát szociológusok és jogászok a jogtudat nemzetiség-szerte azonos szintjének meglétével igazolják (mondván: nincs igazi különbség falusi és városi kisebbségi jogérzet között). Az eltelt évszázad és a kelet-európai kisebbségeket egymáshoz csiszoló vagy egymásnak ugrasztó események továbbá azt is igazolták, hogy az *osztályhelyezkedés* nem a társadalmi osztályok közötti kapcsolatot határozza meg, hanem a fönnálló *uralomhoz való viszonyt*. Vagyis demokrácia-függő az etnikai és az osztálytudat sajátossága.

A nemzetiség „osztályléte” ilyen szempontból nézve valóban sajátos. Minden kisebbség mindig valakik miatt kisebbség, és valakik kisebbsége. Attól kerül kisebbségbe, hogy egy (vagy több) társadalmi átalakulás alávetettségbe szorítja, hozzáköti a többséghez, pillanatnyi vagy állandó erőszakkal, *érdekfölénnyel*. Ettől fogva a kisebbség nem más, mint „muszájemberség” s lényege az osztálylétszerű kiszolgáltatottság, a türelmi állapot, a „kisebbségi realizmus” lesz. A kisebbség számára a megtartó erős ezután a várakozás, a remény, a változás igenlése, illetve az alkotás, az értékteremtés, és az értékörzés lehet. A harmonikus állapotból a diszharmonikus kultúrállapotba átkerülő kisebbség – ha (és ameddig) teheti – igyekszik megőrizni magamagát, tudatos hovatarozását, hagyományait. Legyen a keret történelmi, átmeneti, diktatorikus vagy dinasztikus, monarchikus vagy szocialisztikus – a *különállás* tudata kapaszkodást jelent, az *önállóság* illúzióját, a *veszélyeztetettség* közösségi átélését.

Hatványozottan így van ez az *asszimilációk* újra meg újra, hullámzászerűen visszatérő korszakaiban. Ámde hogyan működik a közösségelvű ideológia birodalmában, régióinkban? Ez a bennünket izgató két téma közötti összefüggés egyik alapkérdése.

A társadalom erőinek kollektivizálásával a demokratikus közösségalkotás egész ideológiai és erkölcsi fegyvertára a központi arzenálba került – legalábbis látszatra. A nemzetiségnek, az etnikai kisebbségnek nincs, és „nem is lehet” történelmi jogcíme ezután a kulturális vagy identitásbeli különbözésre, az önvédelmi harcra, a tényleges autonómiára? Hisz az érdekek közösek, össznépiek ugyebár. De az uralkodó asszimiláció szándék nem az egész nemzeti közösséghez asszimilál, hanem rétegekhez, osztályokhoz, ideológiai és a gazdasági kényszerek intézményes rendjéhez. Közösséghez asszimilálni ugyanis nem lehet fiktív „nemzeti egység” biztonságára hivatkozva, s nem lehet civilizált társadalom nélkül sem. Legföljebb erőszakkal, deklasszással. Csak társadalmi stáushoz és a fönnálló uralmat elismerő lojalitáshoz lehet asszimilálni, s csak a mintaszolgáltatókhoz való viszonyt lehet erőltetni, illetve jutalmazni. Egy feudalizmusból éppen kilábaló államberendezkedés viszont már a polgárság régi gócaiban kezdheti asszimilálni alávetettjeit, s a politikai presszióhoz össznépi fejlődést ígérhet, mindenkiről gondoskodó harmonikus érdekességét hazudhat – mást nemigen, hiszen ezen kívül csupán mindenkori erőfölénye ez, amit érvként használhat. De a szabad *felemelkedést* alapideológiájaként hirdető demokratizmust zászlajára tűző politikai-képviselési rendszer még erőszakfegyvereit sem veheti elő a presztízsveszteség nélkül. (Románia sok tekintetben kivétel, a politikai presztízis ott nem számít piaci erőnek több mint fél évszázada). Erőszak hiányában pedig marad az *erőmegosztás* taktikája: a szabadságjog elismerésével, a kultúramegőrzés szorgalmazásával, a néptestvérség deklarálásával presztízsveszteség nélkül, s főleg a többség képviselésében addig tekintheti legitimáló erőnek magát, amíg meg nem tett már mindent, ami a kisebbség

politikai és kulturális fölemelkedésének akadályozásához szükséges. A jogfosztást pedig nem kell nagy hangon deklarálni, helyette célszerűbb a demokratikus magamutogató nyíltságát harsogni, büszkén-harsányan vállalva a látszatot és hamisat.

Etnikai és kisebbségi helyzetben lenni – mindenképpen valami *elleni* és másvalami *melletti* állásfoglalást jelent. Társadalmi teret kapni csupán a mindennapi lét kereti között lehet, (ha lehet), s csak az együttélő közösség jóváhagyásával. A statisztikai számarányok azonban határt szabnak hatalmi és kisebbségi érdekeknek egyaránt, sőt regulázó törvényszerűségeket tartalmaznak a civilizációs, a nyelvi és az etnikai határok megjelöltségét is ide értve. Persze éppen e *határok folyékonyá tétele*, manipulálása, s az arisztokratikus vagy az erőszakos politikai hatalomgyakorlás helyett az *érdekek szerinti asszimilálás* fondorlatos bevezetése az, aminek a „demokratikus rendezés” látszatát lehet adni. Ennek bázisa, hivatkozási alapja, „csereértéke” a megélhetés garantálása, a saját állami keret és a múlt-tudat folyamatos „biztosítása”, ami elfeledheti azt is, hogy a közösségért való egzisztenciális félelem fenntartsa a voltaképpeni hatalmi cél, s ehhez képest már részletkérdés az alávetett népek egymás közti acsarkodása (JÁSZI, i. m.; LIPCSEY Ildikó 1987).

A *közösségért való félelem* döntő tényező a kelet-európai kisállamok demokratikus fejlődésében. E régióban „demokratizmus és nacionalizmus gyökerei” mindig létkérdések voltak, itt örökké megkísérelték a fennálló hatalmak a lehetetlent: „elvárni és kifejleszteni a szabad ember jellegzetes igényeit, a spontán lelkesedést, a tudatos önfeláldozást és a felelős aktivitást egy olyan közösségért, amely *nem* biztosítja a szabad ember kifejlődésének az elemi feltételeit” (BIBÓ István 1986:186, 219. p.). Pedig: „Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni: nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, amelyek *azáltal* válnak valódi veszedelmekké, hogy *félünk* tőlük.” (BIBÓ uo. 220. p.). A demokratikus formák itt antidemokratikus kormányzásnak, erőszakos politikai álkonstrukciónak alapjává váltak. „A kormányok ereje ugyanis abból áll, hogy egyensúlyt tudnak tartani két tényező között, minthogy azonban az egyik, a népképviselőket rendszeresen korrumpálták, ezzel megerősítették a másikat”, az uralkodás hatalmát. Ez pedig a *demokrácia előtti* állapotba való visszakerülést jelentette, melyben nem az állampolgárok politikai értelmessége és hatékony ellenőrző ereje, hanem az egyszemélyes hatalom kegyes gyakorlása és bölcs megnyilatkozás a történések eredendő oka (BIBÓ, uo. 221. p.).

Ezen a tájon a kultúra politikai jelentősége szorongatóbb és hagyományosan nagyobb volt, mint más égtájakon. Ez nem a kultúra hasznosságát, inkább *elpolitizálódását* jelentette. Az etnikai kultúra *lényegi, elemi* tartalmában is ott rejlik ez a kartervonás. A kultúra, a szokások, a hagyományok azonban háttérbe kerülnek az *új világot építő* szocialista társadalomban, mert „felépítményi jellegük” másodrendűvé válik a *materiális* kényszerek mellett. A „fejlődés” ugyanis mindig előre tekint, nem a régi értékek felé, azokat jobbra szétzilálja, érvényteleníti. Az értékterben csupán a gazdaság, a létfeltételek alapja kaphat prioritást. A „nemzeti materializmus” (Bibó) a legádázabb célszerűséggel *elgazdaságosítja* a kultúrát, piacra viszi tartalmait, napi áron kezeli termékeit, szellemieket, érzelmieket, tárgyiakat egyaránt. Az újat építő társadalom az embert termelőerőként, olykor termelőeszközként kezeli, s ehhez fölhasználja saját történetmagyarázatait, nemzeti sérelmeit, intézményrendszerét, geopolitikai adottságait, nyelvi terrorját, börtöneit, egyetemeit, statisztikáit. És fölhasználja ipari, gazdasági, polgári- és városfejlődését is. „Csak persze nehéz a törvényes kormány és az agitátor fogalmait olyan nyugat-európai értelemben venni

ott, ahol a *tegnapi agitátorból* lesz a *mai törvényes kormány*, majd ismét fordítva” (Bibó, 230. p.)

Abban a történelmi korszakváltásban, amelyben az etikai léthelyzet, az ember személyisége megszűnik szuverén érték lenni, s csupán gazdasági potenciálja szempontjából vétetik tekintetbe, miként Kelet-Európában, még több történelmi felelősség hárul az osztályuralom megvalósítóira. Az osztályideológia, mely az osztályok megszüntetésére esküdt fel képviselői, hirdetői személyében, „a” társadalmi különbségek fölszámolását tekinti végcéljának, s nem tesz kivételt származási, hovatartozási, etnikai vagy szubkulturális alapon. A kommunista pártok programideológiai illetve politikai gyakorlata nincs tekintettel az etnokulturális sajátosságokra, a mentalitáskülönbségekre, az identitás személyiség-meghatározó tartalmaira, illetve ha van is, csak addig, amíg hatalomra jutásában ennek szerepe lehet. Azután a „kisebbségi élet *megszűnik teljes értékű emberi élet lenni*, háttérbe szorított nyomott létté válik” (BIBÓ, uo. 231. p.). A kisebbségi-nemzetiségi lakóterület (történelmi vagy földrajzi, és etnikai vagy nyelvi határok mentén) gyakorta területi követelések, annexiók, fennhatósági viták tárgya. A hódító és a birtokló hatalom pedig sosem érdekegyeztető, *sosem demokratikus* – hacsak nem színleg az, akkor viszont ravaszabb, s térkövetelése nem alku tárgya, hanem politikai manipulációé. Az antidemokratikus uralmi elvek gyakorlatilag kiterjednek a szótárra éppúgy, mint a területi statisztikára, s a „demokrácia terjesztésére” legalább annyira, mint a kisebbség kapcsolatfosztására. A „racionalizálást” a „célszerűséget” és a fejlődést ígérő területi politika pedig – ha nem irányul másra, mint a történelmi és etnikai határokat egyszerűen nyelvi és népességelosztási manipulációval eltörölni – nem fejlődés, hanem visszafejlődés, az önrendelkezési és emberi jogok megtagadása, az európaiság legelevenebb cáfolata.

Mindenekelőtt azért, mert a stabilizálás és a fölvirágzás helyett a *bizonytalanság* és a széthúzás forrása, amelyből a sérelmi politika évszázadokig táplálkozott, s amelyből a revans szomjúsága ered, mindenkor az alárendeltekől szedve áldozatot. A kisebbségi problémák táji-történelmi meghatározottság és az osztályideológia találkozási pontján éppen ezért hamisan reprezentatív a demokratikus etnopolitika.

A kisebbségek helyzetének megoldása nem látványos hatalmi deklarációk kérdése. És nem is csupán a romániai átalakulás kérdése! Tele van vele a világ, s ha Románia szélsőséges esetnek tűnik is sok szempontból – például gazdasági folyamatait tekintve az is (HUNYA Gábor 1987) –, kelet-európai összehasonlításban számos rokonát fölfedezhetjük, éppen az etnikai és az urbanizációs folyamatok szemlélése közben. A romániai fejlődési trend *rendszerpolitikus* jelenség, s ezen belül az urbanizáció csupán fényes példa, de nem extremitás!

Alapos politológiai elemzésre e tanulmány nem ad módot, de néhány jelenség említését témánkhoz tartozónak gondolom, ezekről alább...

A kisajátított modernizáció

Közép-Kelet-Európa *modernizációs elmaradottságában* az állami beavatkozás, az abszolutisztikus hatalomgyakorlás mint a korszerűsítés záloga jelent meg a termelési struktúrában, de ahelyett, hogy az önszabályozó integrációt erősítette volna, létrehozta a kapitalizmus nélküli kapitalizmust”. Az ördögi kör: *felzárkózás polgárosodást követelne*, amelynek hatósági ösztönzése nem engedi a piac kialakulását, mert az állami politika szintjére emelt beavatkozás korlátozza a gazdaság

autonómiáját és visszahat a felvilágosult polgárságra, s mindez csupán kiindulópont, mert a legitim uralom és a parlamentáris demokrácia hiánya tovább korlátozza a polgári fejlődést... Az államigazgatás szakszerűségének hiánya és a társadalom középosztályainak (a paraszti társadalom nyomában politikai térre lépő) munkásosztály iránti lojalitáshiánya magával hozza, hogy a társadalom viszonyai, a redisztribúció, a perifériák töketöbbségének elsajátítása segíthette a városok és a centrumok fejlődése érdekében fölhalmozást. Cserében a periféria nem a tőke, hanem az igazgatás telepítését kapta, így az elosztás joga, a mindenkori központi redisztribútor hatalma sokkal nagyobbra nőtt, mint a piaci rendszer azt engedte volna. Ezt a tőkeelosztó és újraelosztó szerepkört vette át a bolsevik párt, mely nemcsak a hadikommunizmus idején, de apparátusa révén azóta is kezében tartja a pénzügyi hatalom legfőbb eszközét. (Vesd össze ezt a kommunista pártok kollektivizáló, államosító és pénzügypolitikájával!). A szocializmus bolsevik modellje a felülről jövő elhatározás, célmegjelölés és számonkérő ellenőrzés formájában, a politikai és hadicélok prioritását szem előtt tartva, a legtöbb kelet-európai országban ma is így működik. Ahol a gazdasági növekedés nem a piactól és a teljesítőképességtől függ, hanem a pártértékeléstől, s ahol a vállalatvezetés nem üzletpolitikát, hanem politikai üzletet kell szem előtt tartson, ott nem a költségvetés kemény korlátai, hanem a hivatali stallumok puha korlátai terelik a gazdaság működését nyereség és veszteség irányába. A hadikészültség és a hidegháborús védelmi ideológia egyaránt a nehéziparnak kedveznek az induló években, ehhez pedig az agrárszférában lekötött munkaerő és költségvetés többletei kellenek mindenütt. A szocialista redisztribútor, magyarul az *apparátus*, amely „általános”, össztársadalmi érdeket képvisel, saját érdekeként csupán a jövőbeli célokat, a kommunizmus építését nevezi meg, ám közben elsősorban abban érdekelt, hogy a központosítás segítségével kezében tartsa a beruházási összegek elosztását, s ezt nevezze ki a tartósan erőteljes növekedés legfőbb feltételének. Az agrárnépesség „kimozdítása” a szocializmusban az új munkáság megteremtésének alapja, egyben a modernizációt akadályozó nagy paraszttömegek „fölszegeinek” elvezetését lehetővé tévő „leggyengébb láncszem”. Az „expanzív növekedés” ideológiája a tervirányításos redisztribúció (finomított működésrendszerű hadikommunizmus) gyakorlatává lett a szocializmust építő országok többségében. A gazdasági hatalomkoncentráció szorosan összefügg tehát a politikával (érdemes megszámlálni, hány szocialista ország pártfőtitkára miniszterelnök és katonai vezető is egyszemélyben), s az apparátusok területi hierarchiája is azt a célt szolgálja, hogy a nemzeti-állami tulajdon aránya növekedjék, s a központi igazgatás éppen fontossága miatt elérheti, hogy végső soron nem a termelőket kapcsolja össze, hanem a termésirányítókat és az újraelosztókat. (Az egész folyamatról az újabb irodalomból jó áttekintés DEÁK Dániel könyve, 1987).

Az állami beavatkozás a politikai kézivezérlés tehát nem romániai sajátosság, hanem *rendszer sajátosság*, mely nyilvánvalóan kihat nemcsak a termelés-elosztás területére, de az osztályideológia által uralt társadalmi tér minden szektorára. A történelmi elmaradottság intenzív behozására irányuló fejlődésideológia régióknak minden országában kihatott az urbanizáció ipartól függővé tett alakulására. A megkésett polgárosulás, az országrészenként nagyon eltérő fejlődési adottság, az iparfejlesztés szelektív rendszere és az örökölt népesség minden *soknemzetiségűnek* nevezhető országban előidézte a *várostervezésnek* (mint a *központi tervcélok* egyikének) megvalósítását, attól is függő mértékben, milyen iparosodottsági és urbanizáltsági fokon volt. A várostervezés lényegében gazdaságtervezés volt, illetve a „tervezés” alapján véve politikai érdekharok eredménye. A magyar városfejlesztés ötvenes évekbéli tervcéljai szándékukat tekintve alig különböznek a csehszlovák, a

román avagy a jugoszláv urbanizációs célkitűzésektől. Új város szinte kivétel nélkül új ipart, és új népességet jelentett minden országban, ez pedig a „rend, fegyelem, tervszerűség” útján megvalósuló, monopolizált hatalmi érdekfolyamat. Az „egységesen” megkomponált és összekapcsolt városrendszer tervezői-politikai dogma lett, amely arra volt jó, hogy a nagy építés, a tervteljesítés során minden spontán térbeli folyamatot, minden helyi energiát és kezdeményezést a *spontaneitás abszolút kizáró* központi apparátusok engedélyezhettek csupán, vagyis „az új szocialista város” mint a jövő útja, születésétől fogva a civiltársadalmi mozgalmak eredendő korlátjaként működött. Maga a folyamat, a tervezés és a fejlesztés a város faluval szembeni *főlényének*, s a munkásság parasztek fölötti osztályuralmának alapelképzelésével indult. Régiók országokban a szovjet minta forgott közkezen, a város funkcióit, a közösségek térbeli helyzetét, a társadalmi-emberi kapcsolatokat illetően egyaránt. S bár rövid időn belül nyilvánvaló lett, hogy a mesterséges városképződéssel, az agárnépesség mozgósításával és az ipar területi koncentrációjával nem az ország történelmileg elmaradott területeit emelték ki hátrányos helyzetükből, hanem fokozták a területi egyenlőtlenségeket – a városburjánzás lényegében nem sokat változott. A száműzött kapitalista építészeti, s helyette a szocreál architektúra a népboldogítás ideológiájával volt fölruházva, de a kivitelezés nem járt nagyobb eredménnyel, mint hogy az új városok „fölhúzásával” párhuzamosan kiderült: a tervező hatalomnak semmiféle további terve nincs a beköltöző lakosság életszükségleteinek kielégítését illetően. A városburjánzás mint gazdasági fejlődés, a népboldogítás egyik reprezentatív formája a hatvanas évek végén kapott „új” szerepkört: mint új típusú lakhelyek, az új társadalom új kultúrájának, az új országot építő új szocialista embernek kiteljesedését, a szocialista életmód megteremtődésének automatikusan működő centrumát jelképezték. Mint „új” cél, ez is rávilágított arra, hogy az új városok és a régiókban emelt új lakótelepek az új társadalmi célok manipulatív egységei lettek csupán, valódi társadalmi érdekeket ebben a formában nem szolgáltattak (SZIRMAI Viktória, 1988).

A városi és a regionális rendszer társadalmi egyenlőtlenségei általánosak, jellegadóak a kelet-európai szocialista országok gazdasági-politikai felépítése és történelmi útja miatt (SZELÉNYI Iván 1976). A *késeltetett városfejlődés* társadalmi konfliktusai Romániában alig különböznek a magyarországiaktól vagy a csehszlovákiaiaktól – legalábbis szociológiai szempontból. Hazánkban még a nyolcvanas évek elején is akadt a városfejlesztést sürgető szakember, aki javasolta, hogy minden 3000 léleknél kisebb település le kell törölni a térképről...

Románia a barbárabb *dózertechnika* szempontjából jár előttünk, s gazdasági szintje valamivel alacsonyabb, mint a miénk. Föl lehetne még sorolni, hogy az ENSZ egy 1920–200-ig tartó áttekintésében Románia (és vele Magyarország az NDK és Csehszlovákia) a népesség (városba-tömörülés szempontjából) az európai ütemnél lassabb folyamatot él át, hogy a városkoncentráció megkívánta ellátási szintnél jóval alacsonyabban áll, mint az iparosodottság indokolná, s ez egyensúlyhiányhoz, a késeltetett urbanizáció további hátrányaihoz vezet: a beruházásigények és a népességnövekedés aránya nem engedi az infrastruktúra kiépülését, telítődnek a lakások, fokozódnak a területi egyenlőtlenségek, mindez visszahat a gazdaságra, szétszórja energiáit, pazarolja a beruházási erőket, rontja a hatékonyságot, kezelhetetlenné teszi a népességnövekedés városi arányait, városi mentalitású munkásosztály helyett az ingázók és alulképzettek száma nő, sokasodnak a családszociológiai problémák, hatványozódik a hátrányos helyzetűek száma – mindez visszahat a makrogazdaságra, sötétebbi (MUSIL, Jiri – LINK, Jiri, 1973).

Mindennek említése, a felsorolás folytatása túlterhelné e tanulmányt. A leírtak, és a hivatkozott források talán további tájékozódásra ösztönzik az olvasót, s hozzásegítik az értelmezés, a számvetés, a megismerés és a megértés felé indulni.

Jegyzetek

A jegyzetanyagban a *Korunk* cikkeit évszámmal/hó-val, a *Korunk* Évkönyveit Évk.+ évszámmal, a *Változó valóság* köteteket Vv. + évszámmal jelölöm.

-
- ¹ Salvanu – Keszi-H. Évk. 1980.
² Salvanu – Keszi-H. Évk. 1980.
Tófalvi Vv. 1984. 10. p.
³ Semlyén Évk. 1980
⁴ Salvanu – Keszi-H. Évk.
1980. Keszi-H. Vv. 1984. 117. p.
Keszi-H. Évk. 1977.
Keszi-H. Évk. 1980.
Keszi-H. Vv. 1984. 117. p.
⁵ Keszi-H. Évk. 1977.
Keszi-H. Évk. 1980.
Keszi-H. Vv. 1984 117. p.
Molnár 1957/5., 1957/9.
Szűcs 1958/9.
Halász 1958/3.
Déznai 1957/1.
Lupás 1957/11. 1592–1595. p.
Keszi-H. – Moravszky 1957/6.
⁷ Egyed Á. 1970/12.
⁸ Egyed Á. 1968/5.
Nagy 1981. 175. p.
Kövér i. m. 110–115. p.
⁹ Veress 1957/8.
¹⁰ Veress 1957/8.
¹¹ Dankanits 1977/1–2.
Veress 1857/8.
¹² Molnár 1957/9. 1244–1246. p.
¹³ Szűcs 1958/9.
¹⁴ Keszi-H. Évk. 1977. 56. p.
¹⁵ Halász 1958/3.
Kádár 1971/4.
Déznai 1958/3.
¹⁶ Halász 1958/3.
Keszi-H. Évk. 1977. 56. p.
¹⁷ Gazda 1968/7.
Keszi-H. Évk. 55. p.
¹⁸ Keszi-H. Vv. 1984. 115. p.
¹⁹ Salvanu – Keszi-H. Évk. 1980.
Balogh Évk. 1977.
Bocskói 1960/1.
Déznai 1958/3.
Halász 1958/3.
²⁰ Déznai 1957/1.
Veress 1957/11.
Keszi-H. Évk. 1977.
²¹ Veress 1957/11.
²² Balogh Évk. 1977. 77. p.
Salvanu – Keszi-H. Évk. 1980.
²³ Tófalvi Vv. 1984. 26. p.
²⁴ Veress 1957/11.
²⁵ Gáll 1975.
Fábián 1975/10.

-
- Balázs 1975/10.
Stahl 1981/7–8.
Balázs 1976.
Für 1983.
Vöő 1981.
Venczel – Gáll 1971/7.
Csetri – Imreh 1964/12.
²⁶ Fábíán 1975/10.
Balázs 1976.
Balázs 1977/10.
²⁷ Dános 1962/7–8.
Ady 1969/4.
Kerekes T. 1971/4.
Furdek 1970/1.
Keszi-H. 1985/8.
Déznai 1960/7.
²⁸ Simó 1974/11.
Kassay 1984/5. valamint lásd még a 27. jegyzetet.
Gazda 1968/7.
²⁹ Az Olvasó bizonyára ismeri a *Népismereti dolgozatok*, a *Művelődéstörténeti tanulmányok*, a *Balladák könyve*, a *Kászoni népművészet*, a *Kis-Küküllő vidéki népművészet*, a *Kalotaszegi népviselet* köteteket, s alighanem találkozott már Beke György, Kós Károly, Imreh István, Szabó T. Attila, Nagy Olga, B. Nagy Margit, Tarisznyás Márton munkáival – hogy csak néhány szerzőre utaljak. A fontosabb irodalom bő listája szinte mindegyik itt jelzett szerző kötetében kívánatos bőségben megtalálható.
³⁰ Déznai 1957/1.
³¹ Kós 1957/4.
Ádám 1957/9.
Péter 1957/10.
³² Keszi-H. Évk. 1977.
Balogh Évk. 1977.
Bleyer 1969/4.
Balogh 1972/3.
Ankét... 1962/3.
³³ Bokcsói 1960/1.
Steinmetz 1960/2.
Déznai 1960/7.
Sebestyén 1980/9.
Fuchs 1963/2.
Kováts 1965/11.
Jakab 1964/3.
Szentimrei 1961/7.
Sebestyén 1966/6.
Margarit 1962/7–8.
Bleyer 1968/12.
Majtényi 1963/10.
³⁴ Salvanu – Keszi-H. Évk. 1975/9.
Keszi-H. 1977/10.
Fábíán 1981/3.
Bleyer 1964/4.
³⁵ A folyamatról Kolozs megye példáján. Salvanu – Keszi-H. Évk. 1975/9.
³⁶ Fábíán 1981/3.
Keszi-H. 1977/12.
³⁷ Lásd a *Korunk* 1979-es szociológiai válogatásának több cikkét is.
³⁸ Keszi-H. 1980/9., 10., 11.
³⁹ Sztojka 1980/12.
Semlény Évk. 1980.
Keszi-H. 1974/7.
Az 1973/10. és az 1971/9. számban több írás is.
Geréb 1973/4.

Fábián 1981/3.
A Vv. 1979. és a Vv. 1984 több írása is.
⁴⁰ Keszi-H. Vv. 1979. 21 p. RKP XI. kongresszus (1974). Politikai Kiadó, Bukarest, 1975. 601. p.
⁴¹ Keszi-H. 1979. Vv. 19–59 p.
⁴² Furdek 1971/7.
⁴³ Lásd például a *Változó valóság* 1979. kötetben Vetési László vagy Kósa-Szánthó Vilma dolgozatait, vagy a Vv. 1984. kötetben több tanulmányt is.
⁴⁴ Bleyer 1969/4.
Salvanu – Keszi-H. Évk. 1980.
Nagy 1981.
Déznai 1961/4.
Salvanu – Keszi-H. Évk. 1975/9.
Karácsonyi Évkönyv 1982.
Keszi-H. 1985. 649–651. p.
Tomba 1959/7–8.
Reisz 1984/10.
Kerekes – Cistelecan 1984/11.
Szigeti 1959/7–8.
⁴⁵ Bleyer 1969/4.
⁴⁶ Kósa-Szánthó 1974/1.
Kósa-Szánthó 1974/4.
⁴⁷ Balázs 1977/10.
Balázs 1979. 49. p.
⁴⁸ Béres – Krausz 1968/8.
Vetési Vv. 1979.
Bogdan 1971.
⁴⁹ Bogdan 1971.
⁵⁰ Béres – Kraus 1968/8.
⁵¹ Bogdan 1971.
Béres – Krausz 1968/8.
Geréb 1969/10.
⁵² Semlyén Évk. 1980.
Salvanu – Keszi-H. Évk. 1980.
⁵³ Semlyén Évk. 1980.
Egyed P. Vv. 1984. 7. p.
⁵⁴ *Erdély története I–III. Budapest, 1986.*
Joó R. et. al 1988.
Fazsó L. 1988.
Fazekas 1986.
Egyed Péter 1984-es áttekintésének érvényességéről lásd még <http://urszu2b.blogspot.hu/2013/06/varosokvarosiak-az-aranykorban.html>).
⁵⁵ Szigeti 1959/7–8.
Steinmetz 1960/2.
Jakab 1964/3.
Sebestyén 1965/9.
Sebestyén 1980/9.
Dienes 1970/5.
Szentimrei 1961/7.
Vita 1966/5.
⁵⁶ Geréb Vv. 1979.
⁵⁷ Keszi-H. Évk. 1977.
Molnár H. Vv. 1984.
Molnár J. 1957/5.
Kádár 1971/4.
Bleyer 1968/12.
Kerekes – Cistelecan 1984/11.
Furdek 1970/1.
Vita 1966/5.
Bleyer 1969/4.

Gara 1984/10.
Várhegyi 1971/11.
Halász 1959/3.
Egri Évk. 1979.
Herédi 1969/4.
Bogdan 1971.
Mészáros 1958/1.
Nagy 1957/9.
Fábián 1975/10.
Szekrényes 1968/4.
Sebestyén 1965/11.
Orosz 1959/7–8.
Szilágyi 1970/5.
Pillich 1979/461–494. p.
Herédi 1979/1–2. 121–128. p.
Eri Évk. 1979.
Keszi-H. 1977/12.
Utunk Évkönyv 1975.
Kovács 1975/6.
Sebestyén 1980/9.
Majtényi 1963/10.
Balogh E. 1963/11.
Egyed Á. 1983/5.
⁵⁸ Bogdan 1971.
⁵⁹ Bogdan 1971.
⁶⁰ Bleyer 1969/4.
Somfai 1968/9.
⁶¹ Sebestyén 1980/9.
⁶² Keszi-H. Évk. 1977.
Koppándi – Lőrincz 1981.
Vécsei Vv. 1984.
⁶³ Boldizsár Z. 1980/3.
Bleyer 1969/4.
Kádár 1971/4.
Kerekes 1971/4.
Furdek 1971/7.
Dézsnai 1960/7.
Salvanu – Keszi-H. 1975/9.
Karceva 1966/7.
⁶⁴ Bleyer 1969/4.
Lakatos 1963/8.
Fuchs 1963/2.
Lázár 1964/12.
Várhegyi 1971/11.
Kósa-Szánthó 1976/11.
Wallis 1966/5.
Szekrényes 1968/4.
Mészáros 1958/1.
Majtényi 1963/10.
Karceva 1966/7.
Fábián 1971/2.
Cernea 1971/1.
Béres – Krausz 1968/8.
⁶⁵ Fábián 1975/10.
Keszi-H. Vv. 1984.
Vécsei Vv. 1984.
Keszi-H. Évk. 1977.
Salvanu – Keszi-H. Évk. 1980.
Koppándi – Lőrincz 1981.

Ceaușescu 1979.

Románia... 1979.

Bleyer 1969/4.

⁶⁶ Idézi Keszi-H. Vv. 1984.

Felhasznált szakirodalom

Korunk cikkeit évszámmal/hó-val, a *Változó valóság* köteteket évszámmal jelölöm. Időközben a *Változó valóság* kötet elérhetővé vált az Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtárban, <http://adatbank.ro/cedula.php?kod=1748>, s a *Korunk* számai is letölthetővé váltak: http://www.matarka.hu/szam_list.php?fsz=89.

ADY László 1969/4. Nagykapus múltja és jelene. 535–540. p.

A. J. 1981/4. *Városok emlékezete*. 331–333. p.

http://www.matarka.hu/klikk.php?cikkmutat=1548189&mutat=http://epa.oszk.hu/00400/00458/00518/pdf/EPA00458_Korunk_1981_04_326-336.pdf

ALEXANDER, Christopher 1976/1. *A város nem fa*. 90–98. p.

www.epa.oszk.hu/00400/.../EPA00458_Korunk_1976_01-02_090-098.pdf

ANDORKA Rudolf 1986. Mai erdélyi szociográfiák. *Valóság*, 11. sz. 106–109. p.

ANKÉT az építkezésről. 1962/3. 323–332. p.

ARADI József 1980. Urbánus szótár. *Korunk Évkönyv*, 217–224. p.

ÁCS Zoltán 1986. *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Kossuth Kiadó, Budapest, 281. p.

ÁDÁM Elek 1957/9. *Hozzászólás a lakáskérdéshez*. 1281–84. p.

ÁDAM Judit 1961/5. *A falu és a város ellentétének felszámolása*. 593–598. p.

BALÁZS Péter 1969/5. *A Duna keleti kapujában (Galac)*. 684–695. p.

BALÁZS Sándor 1968/1 *Gólyák a fészekben*. 94–101. p.

BALÁZS Sándor 1975/10. *Dimitrie Gustira emlékezve*. 756–758. p.

BALÁZS Sándor 1976. A romániai szociológiai műhelyek munkájáról. *Szociológia*, I. sz. Budapest. 139–150. p.

BALÁZS Sándor 1977/10. *Nemzetismeret – nemzetiségismeret*. 860–862. p.

BALÁZS Sándor 1979. *Szociológiai és nemzetiségi önismeret. Kritikai tanulmány*. Politikai Könyvkiadó, Bukarest.

H. BALÁZS Sándor 1984/9 *Hargita megye ipari fejlődése*. 675–678. p.

BALOGH Edgár 1945. *Hármas kis tükör*. Magyar Élet kiadása, Budapest.

BALOGH Edgár 1962/3. *Kolozsvár szépsége*. 312–322. p.

BALOGH Edgár 1963/9. *Korszerű urbanisztika és műemlékvédelem*. 1268. p.

BALOGH Edgár 1976/1. *Kalotaszegi gond*. 100–101. p.

BALOGH Edgár 1986. *Magyarok, románok, szlávok*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

BALOGH Ferenc 1970/2. *Bauhaus és panelház*. 271–278. p.

BALOGH Ferenc 1972/3. *Régi és új kapcsolt a városépítészetben*. 362–366. p.

BALOGH Ferenc 1977. A város előnyei és hátrányai. *Korunk Évkönyv*, 77–81. p.

BALOGH Júlia 1988. Miért települtek át 1918 után a magyarok Erdélyből? *Magyar Nemzet*, szeptember 15., 6. p.

BALOGH Sándor 1987. Erdély és a második világháború utáni békerendezés. *Külpolitika*, 5. sz. 183–208. p.

-
- BARBU, Eugen 1959/5. *Bukarest éjszaka*. 653–663. p.
- BÁCSKAI Vera 1980. Új irányok a közép-kelet-európai várostörténeti kutatásban. *Korunk Évkönyv*, 75–82. p.
- BÁNYAI László 1957/12. *A nemzetiségi kisebbségek anyanyelvi oktatása*. 1626–1633. p.
- BÁNYAI László – DAICOVICIU, C. és mások 1959/1. *A tömegek forradalmi harca Erdély Romániával való egyesülésénél*. 9–44. p.
- BÁNYAI László 1975/6. *Elsüllyedt megye*. 465–471. p.
- BÁNYAI László 1981. A Habsburg elnyomástól a hitleri iga lerázásáig. In: (Koppándi S. szerk.) *A romániai magyar nemzetiség*. Kriterion, Bukarest, 69–62. p.
- BEKE György 1975/7. *Bukaresti magyar hagyományok a XIX. századból*. 553–559. p.
- BEKE György 1975/8. *A váltás ideje Sarmaságon*. 623–627. p.
- BENEDEK Zoltán 1958/10., 11. *A szülőföld ismeretének kérdései a középiskolában*. 1545–1547. p.
- BENEDEK Zoltán 1964/2. *Nagykároly és vidékének táplálkozásáról*. 208–214. p.
- BENEDEK Zoltán 1973/7. *Módos házak táján*. 1096–1101. p.
- BEREND T. Iván – RÁNKI György szerk. 1979. *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 142–153. p.
- BÉRES András – KRAUSZ, Septimu 1968/8. *Falusiak városi letelepedése*. 1120–1123. p.
- BIBÓ István 1980. Az államhatalmak elválasztás a egykor és most. Akadémiai székfoglaló, 1947. *Vigília*, 6. sz.
- BIBÓ István 1986. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Válogatott tanulmányok II*. Magvető, Budapest, 185–265. p.
- BIBÓ István 1986. Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: *Válogatott tanulmányok II*. Magvető, Budapest, 569–619. p.
- BIBÓ István 1986. A magyarságtudomány problémája. In: *Válogatott tanulmányok II*. Magvető, Budapest, 553–569. p.
- BINDER Pál 1963/5. *Változások egy munkáskolónia életében*. 612–517. p.
- BLEGEA, Ioan – DÁNIELISZ Endre 1963/8. *Egy évtized Nagyszalonta rajon művelődési életében*. 1072–1076. p.
- BLEYER György 1958/3. *Interbau és városépítés*. 370–377. p.
- BLEYER György 1969/4. *Ingázás – urbanisztikai anomália*. 559–566. p.
- BLEYER György 1968/12. *Otthonosság és urbanisztikai környezet*. 1767–1773. p.
- BOCSKÓI Viktor 1960/1. *A „nagyváros-probléma” megoldása a szocializmusban*. 107–108. p.
- BODÓ Barna 1984. Egy társadalmi sodrás iránya és hozadéka. /Munkásszállások 1980/. In: *Változó valóság*. Kriterion, Bukarest, 202–224. p. <http://adatbank.ro/cedula.php?kod=1748>
- BODOR András 1974/8. *Napoca – az ókori Kolozsvár*. 920–924. p.
- BOGDAN, Tiberiu 1971. Társadalmi integráció Brassó egy új lakótelepén. In: (Szelényi Iván szerk.) *Szocialista városok és a szociológia*. Kossuth Kiadó, Budapest, 246–291. p.
- BOLDIZSÁR-ZEYK Imre 1980/3. *Tordaszentlászló és környéke*. 215–222. p.
- BÜCHL Antal 1969/4. *Detta városiasodásának útja*. 550–558. p.

http://www.matarka.hu/klikk.php?cikkmutat=1296914&mutat=http://epa.oszk.hu/00400/00458/00383/pdf/Korunk_EPA00458_1969_04_550-558.pdf

CEAUȘESCU, Nicolae 1979. *Jelentés az RKP XII. kongresszusán*. Bukarest.

CERNEA, Mihail 1971/1. *A munkaerő-vándorlás konkrét vizsgálata*. 105–112. p.

CONSTANTINESCU, N. N. 1975/3. *Az időtakarékoság törvénye és a társadalmi haladás*. 237. p.

http://www.matarka.hu/eng/klikk.php?cikkmutat=1254479&mutat=http://epa.oszk.hu/00400/00458/00452/pdf/EPA00458_Korunk_1975_03_234-240.pdf

CRISTIAN, Egon 1964/12. *Urbanisztika és népesedés*. 1621–24. p.

CSATÁRI Dániel 1968. *Forgószeiben. (Magyar–román viszony 1940–1945)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

CSEKE Gábor 1962/7–8. *Új valóság a lírai tájban*. 829–836. p.

CSEKE Péter 1981. *A Falvak Népe – Falvak Dolgozó Népe, néprajzi bibliográfiája, 1945–1980*. In: *Népismereti dolgozatok*. Kriterion, Bukarest, 219–264. p.

CSETRI Elek – IMREH István 1964/12. *Erdélyi városok a feudalizmus alkonyán*. 1625–1632. p.

DANKANITS Ádám 1977/1–2. *A közművelődés történetéről*. 15–21. p.

DÁNOS Miklós 1962/7–8. *Visszatérés Reázbárra*. 804–806. p.

DEÁK Dániel 1987. *Redisztribúció és szocializmus*. MSZMP Társadalomtudományi Intézet, Műhelytanulmányok. Budapest.

DEBRECZI Árpád 1981. *Anyanyelvű oktatás*. (In: Koppándi S. szerk.) *A romániai magyar nemzetiség*. Kriterion, Bukarest, 190–197. p.

DEBRECZY Sándor – NÉMET József 1957/6. *A félanalfabétizmus megszüntetése*. 931–934. p.

DEMÉNY Lajos 1971/8. *Nemzetiségtörténeti munkaprogram*. 1129–1132. p.

DEZNAI Viktor 1957/1. *Városaink fejlődése a felszabadulás után*. 101–103. p.

DEZNAI Viktor 1958/3. *Az új szovjet építészet az életszínvonal szolgálatában*. 377–383. p.

DEZNAI Viktor 1960/7. *Szocialista urbanisztika*. 789–198. p.

DEZNAI Viktor 1961/4. *Városaink fejlődése*. 487–488. p.

DIENES Sándor 1970/5. *Lakásártalmak*. 677–684. p.

EGRI László 1979. *Kik a hóstátiak? Korunk Évkönyv*, 67–74. p.

EGYED Ákos 1968/5. *Székely vándorlás a századfordulón*. 743–749. p.

EGYED Ákos 1970/12. *A tájtörténeti kutatások néhány kérdése*. 1831–1836. p.

EGYED Ákos 1980/7–8. *Történetkutatás és történelmi tudat*. 487–489. p.

EGYED Ákos 1981. *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok*. Kriterion, Bukarest.

EGYED Ákos 1983/5. *Közösségkutatás és falutipológia*. 378–82. p.

EGYED Péter 1984. *Előszó. Városkutatás. Változó valóság*. Kriterion, Bukarest, 5–9. p. Egy visszatekintő reflexió:

<http://urszu2b.blogspot.hu/2013/06/varosokvarosiak-az-aranykorban.html>

ELKÁN György 1980. *Tájépítészet. Korunk Évkönyv*, 67–74. p.

ERŐS István 1959/1. *Új úton Gyergyóremete*. 103–114. p.

FARAGÓ József 1973. *Nemzetiség és folklór. Korunk Évkönyv*, 135–146. p.

-
- FARAGÓ József 1981. A folklór a mai romániai magyar nemzetiségi kultúrában. In: *A II. Békéscsabai Nemzetközi Nemzetiségkutató Néprajzi konferencia előadásai, II.* Jelentős bibliográfiával! Budapest–Békéscsaba, 328–353. p.
- FAZEKAS János 1986. Állam, nemzet, nemzetiség. *Valóság*, 11. sz. 98–106. p.
- FÁBIÁN Ernő 1971/2. *A vidéki értelmiség társadalomrajzához.* 262–271. p.
- FÁBIÁN Ernő 1981/3. *A népességnövekedés kérdőjelei.* 225–227. p.
- FÁBIÁN Ernő 1982. *A tudatosság fokozatai.* Kriterion, Bukarest.
- FERENCZI István 1980. Városfejlődés térben és időben. *Korunk Évkönyv*, 11–23. p.
- FUCHS Simon 1963/2. *Marosvásárhely a szocialista átalakulás útján.* 206–210. p.
- FUCHS Simon 1963/8. *Tudatmegnyilvánulások az Encsel Mór gyárban.* 1066–1072. p.
- FURDEK Mátyás 1970/1. *Egy közösség a változások sodrában. (Marosugora).* 87–95. p.
- FURDEK Mátyás 1971/7. *Urbanizálás és mezőgazdaság.* 1001–1007. p.
- FÜR Lajos 1983. Kisebbségi tudományművelés Erdélyben. *Alföld.* 1983/3. 37–57. p.
- GABÁNYI János – FRENDEKEL Ferenc 1963/7. *Szamosúfvári körkép.* 916–923. p.
- GALÁNTAI József 1985. *A Habsburg Monarchia alkonya.* Kossuth Kiadó, Budapest.
- GARDA Dezső 1984/10. *A szocialista iparosítás Gyergyószentmiklóson.* 751–756. p.
- GAZDA László 1968/7. *Textilgyár és városiasodás. (Sepsiszentgyörgy).* 102–1026. p.
- GAZSÓ L. Ferenc 1988. Magyarnak lenni – Romániában. *Magyar Hírlap*, melléklet, január 30.
- GÁLL Ernő 1971/7. *A vegyes lakosságú falvak kutatása.* 1010–1014. p.
- GÁLL Ernő 1975. *Tegnapi és mai önismeret. Esszék, tanulmányok.* Kriterion, Bukarest, 13–16., 129–192. p.
- GÁLL Ernő 1987. *Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések.* Kossuth Kiadó, Budapest.
- GERÉB Attila 1969/10. *Be- és kiköltözések Hodgyában.* 512–520. p.
- GERÉB Attila 1973/4. *Hodgya népesedési értékmutatói (1962–1971).* 608–615. p.
- GERÉB Attila 1979. A családok helyzete a Hargita megyei Hodgyában. *Változó valóság.* Kriterion, Bukarest, 245–261. p.
- A.GERGELY András 1988a. Egy civiltársadalmi lehetőség: az etnoregionális alternatíva. *Valóság*, 5. 98–107. p.
- A.GERGELY András 1988b. *Nemzetiség az urbanizáció árnyékában. (Jugoszlávia 1945–85.).* Megjelenés alatt, EF-lapok 1988.
- A.GERGELY András 1988c. Kisvárosi tradíciók és kívülről jött „modernizáció”. *Kultúra és Közösség*, 3. 3–19. p.
- GOLDIȘ, Vasile 1978. *Válogatott írások.* Kriterion, Bukarest.
- HALÁSZ Kálmán 1958/3. *Városépítészet a Román Népköztársaságban.* 365–370. p.
- HALÁSZ Kálmán 1966/3. *Közlekedési problémánik. (Brassó).* 362–368. p.

-
- HANÁK Péter 1971. *A dualizmus korának történeti problémái*. Tankönyvkiadó, Budapest. 36–59. p.
- HERÉDI Gusztáv 1960/5. *Tömegműhely*. 545–552. p.
- HERÉDI Gusztáv 1969/2. *Fény és árnyék Brassóban*. 178–187. p.
- HERÉDI Gusztáv 1969/8. *Dés a nagyvilágban*. 1167–1172. p.
- HERÉDI Gusztáv 1971/1. *Felőr – városias falu*. 1057–1063. p.
- HERÉDI Gusztáv 1973. *Barót – bánya – kultúra*. 381–388. p.
- HERÉDI Gusztáv 1979. *Kalányos utca*. 121–128. p.
- HERMANN Gusztáv 1969/12. *Székelyudvarhely művészeti élete*. 1834–1941. p.
- HOLÁN Tibor 1958/2. *Szocialista egészségügyi politika Kolozsvárt*. 252–256. p.
- HORVÁTH Miklós 1963/6. *A városi zaj*. 810–912. p.
- HUNYA Gábor 1987. *Románia – a szélsőséges eset*. MTA Világgazdasági Kutató Intézet. TTSZ Közleményei.
- IREMH István 1979. *Elöljáróban*. In: (ugyanő szerk.) *Változó valóság*. Kriterion, Bukarest.
- JAKAB Antal 1864/3. *Tömbházlakásaink belső képe*. 389–392. p.
- JÁSZI Oszkár 1912, 1986 *A nemzeti államok kialakulás és a nemzetiségi kérdés*. Válogatás. Gondolat Kiadó, Budapest, 114–221. p.
- JOÓ Rudolf 1983. *A nemzetiségek egyenjogúsításainak útján*. Beszélgetés Demeter Jánossal. Kossuth Kiadó, Budapest.
- JOÓ Rudolf 1984. *Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- JOÓ Rudolf et al. 1988. *Jelentés a romániai kisebbség helyzetéről*. *EF-Lapok*. EFT-MKKE. 1988/4–5. sz. 56–66. p.
- KÁDÁR János 1971/4. *Átváltás*. 572–574. p.
- KARÁCSONYI István 1982. *Maroshévíz lakosságának alakulása a XVIII. századtól napjainkig*. *Korunk Évkönyv*, 227–239. p.
- KARCEVA, Valentina 1966/7. *Városi típusú települések*. 989–993. p.
- KASSAY Miklós 1969/9. *Gyergyószentmiklós –1969*. 1369–1374. p.
- KASSAY Miklós 1976/5. *Gyergyó jelenti*. (Adatok Gyergyószentmiklósról). 332. p.
- KASSAY Miklós 1980. *Lakótelepi jegyzetek*. *Korunk Évkönyv*, 173–186. p.
- KASSAY Miklós 1984/5. *Kisváros a nagy időben*. (Székelykeresztúr). 368–372. p.
- KATONA Ádám 1975/10. *A székelykeresztúri múzeum emlékkönyve*. 789–804. p.
- KATUS László 1986. *Erdély népei 1918 előtt*. *História*, 2. szám. 24–27. p.
- KÁNTOR Lajos 1964/12. *Nyugdíjasok városa? (Beszterce)*. 1641–1648. p.
- KEREKES Jenő – CISTELECAN, Lazar 1984/11. *A Mócvidék gazdasági helyzete és ipari fejlődésének távlatai*. 814–819. p.
- KEREKES Tibor 1971/4. *A fejlődő Zilah*. 574–583. p.
- KESZI-HARMATH Sándor 1974/7. *Aranyosvidék demográfiai jelenségei*. 847–850. p.
- KESZI-HARMATH Sándor 1977. *Életkeret-teremtés*. *Korunk Évkönyv*, 53–63. p.
- KESZI-HARMATH Sándor 1977/12. *Ingázás, vándorlás, népszaporulat Kalotaszegen*. 968–974. p.

-
- KESZI-HARMATH Sándor 1979. Népesedési kérdések Kalotaszegen. In: *Változó valóság*. Kriterion, Bukarest, 5–18. p.
<http://adatbank.ro/cedula.php?kod=1748>
- KESZI-HARMATH Sándor 1980/9., 10., 11. *Élelmiszertermelés és – szükséglet Kalotaszegen*. 683–692., 763–769., 841–846. p.
- KESZI-HARMATH Sándor – MORAVSZKY Edit 1957/6. *A kalotaszegi egykéről*. 736–746. p.
- KOPPÁNDI Sándor – LŐRINCZI László 1981. A nemzetiség kérdés megoldása. In: *A romániai magyar nemzetiség*. Kriterion, Bukarest, 10–16. p.
- KÓS KÁROLY 1857/4. *Lakás- és lakóházépítési problémák*. 344–349. p.
- KÓSA-SZÁNTHÓ Vilma 1975/12. *Sepsikálnok társadalma*. 941–950. p.
- KÓSA-SZÁNTHÓ Vilma 1976/5. *Munkásmagatartás és életmód*. 342–349. p.
- KÓSA-SZÁNTHÓ Vilma 1979. Családszociológiai felmérés egy sepsiszentgyörgyi lakónegyedben. In: *Változó valóság*. Kriterion, Bukarest, 93–112. p.
- KÓSA-SZÁNTHÓ Vilma 1980. a rokonsági terminológia városiasodásának folyamata. In: *Népismereti dolgozatok*. 1247–159. p.
- KOVÁCS Alajos 1928. *A nyelvismeret mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője*. KSH, Budapest, Klny., Statisztikai Szemle 1928/1–2, 133–156. p.
www.epa.oszk.hu/.../Statisztikai_Szemle_EPA01814_1928_02_133-156.pdf
- KOVÁCS József 1975/6. *1850 esztendő helytörténete. (Kolozsvár)*. 1487–1498. p.
- KOVÁTS Iván 1965/11. *Az utca esztétikája*. 1481–1488. p.
- KÖNNYŰIPAR az államosítás útján. 1958/6. 873–885. p.
- KÖVÁGÓ László 1977. *Kisebbség – nemzetiség*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- KÖVÉR György 1982. *Iparosodás agrárországban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LAKATOS László 1963/8. *Dési kisiparosokból üzemi dolgozók*. 1061–1065. p.
- LÁM Béla 1961/7. *A háztartás gépesítése*. 786. p.
- LÁSZLÓ Béla 1968/7. *Építők a Nagyküüllő partján*. 951–956. p.
- LÁZÁR József 1958/12. *A Csonkatorony városában. (NAGYSZALONTA)*. 1676–1683. P.
- LÁZÁR József 1964/12. *A városiasodás humánuma*. 1619–1620. p.
- LÉTAY László 1981/5. *Városszerű könyv a városról*. 406–408. p.
- LÉTAY László 1984. Város – városközpont – városiasság. In: *Változó valóság*. Kriterion, Bukarest, 136–145. p.
- LIPCSEY Ildikó 1987. 35 éve alakult az erdélyi Magyar Autonóm Tartomány (1952–1968). *Kritika*, 9. sz. 6–9. p.
- LUPÁS György 1957/11. *Széljegyzetek Molnár Jenő: Egy székely rajon fejlődési feltételei című cikkéhez*. 1592–1595. p.
- MACÁK András 1958/2. *Szlovákok a Román Népköztársaságban*. 240–243. p.
- MAJOR Miklós 1979. Kereset és életszínvonal egy szilágysági faluban. In: *Változó valóság*. Kriterion, Bukarest, 129. p.
- MAJTÉNYI Erik 1963/11. *A város és tükörképe*. 1504–1505. p.
- MĂRGĂRIT, Nicolae 1962/7–8. *Modern városi közlekedés*. 836–841. p.
- MARINO, Adrian 1974/10. *Kolozsvár-Napoca városában ma*. I–II. p.
- MASARYK, Thomas G. 1935. *A nemzetiség kérdés*. Prager Könyvkiadó Vállalat, Bratislava.

-
- MÁTIS Béla 1963/7. *Nagybánya új művelődési góca: a nagyüzem.* 914–915. p.
- MÉSZÁROS János 1958/1. *Jegyzetek a kétlakiságról.* 83–86. p.
- MIKÓ Ervin 1950/5. *Virágzó Dobrudzsa.* 534–540. p.
- MIKÓ Imre 1971/5. *Nemzet és nemzetiség.* 681–692. p.
- MIKÓ Imre 1981. Beszélgetések az egyházakról. In: *A romániai magyar nemzetiség.* Kriterion, Bukarest, 514–519. p.
- MOLNÁR H. Lajos 1984. Szanáltak. In: *Változó valóság.* Kriterion, Bukarest, 514–519. p.
- MOLNÁR Jenő: 1957/5. *Egy székely rajon fejlődési feltételei.* 558–571. p.
- MOLNÁR Jenő 1957/9. *Az erdélyi földgáz.* 1244–1246. p.
- MOLNÁR Jenő 1965/7–8. *Bukarest, hazánk milliós városa.* 972–981. p.
- MÓZES Mihály 1986. Városfejlődés, életformaváltás. *História*, 2. sz. 28–30. p.
- MUSIL, Jiri – LINK, Jiri 1973. A szocialista országok urbanizációjának néhány jellegzetessége. *História*, 2. sz. 28–30. p.
- NAGY Ferdinánd 1981. Kovászna megye – ma. In: *A romániai magyar nemzetiség.* Kriterion, Bukarest, 176–184. p.
- NAGY György 1971/5. *A nemzetiség fogalma.* 663–673. p.
- NAGY István 1957/4., 1975/5. *Lányok és asszonyok Udvarfalván.* 278–284., 380–384. p.
- B. NAGY Margit 1957/2–3. *A kolozsvári Szent Mihály templom restaurálásáról.* 295. p.
- NEMÉNYI T. Ágnes 1979. A falusi értelmiség társadalmi mobilitása Kolozs megyében. In *Változó valóság.* Kriterion, Bukarest, 187–197. p.
- NEMZETISÉGEK folklórja.* 1973/8. sz. több szerzőtől,
http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=75416
- NOVIKOV, Feliksz 1970/3. *A szovjet építészet útja.* 437–441. p.
- OROSZ Irén 1959/7–8. *Botosani-i leányszállítás.* 1057–1062. p.
- PALFY Ferenc 1958/10–11. *Mezőgazdasági főiskolánk múltjából.* 1591–1595.
- PÁLL Árpád 1961/6. *Szamosújvári krónika.* 671–677. p.
- PALL, Francisc 1961/6. *Új várostörténeti monográfia. (Kolozsvár).* 1111–1114. p.
- PILLICH László 1979. *Előzetes megközelítések egy Hóstát monográfiához.* 461–464. p.
- PILLICH László 1982. Egy hóstáti nemzetség családszerkezeti vizsgálata. *Korunk Évkönyv*, 47–63. p.
- PILLICH László – VETESI László – VINCZE Zoltán 1984. A kolozsvári magyar hóstáti közösség népesedése és szerkezeti alakulása (1899–1980). In: *Változó valóság.* Kriterion, Bukarest, 54–113. p.
- PÉTER György 1957/10. *Recenzió Huszár Andor–Ráduly Jenő könyvéről.* 1432–1434. p.
- POMOGÁTS Béla 1983. Az erdélyi gondolat. *Műhely.* Győr. I. sz. 3–15. p.
- POMOGÁTS Béla 1986. Válasz a történelemre. Autonómiatörekvések a romániai magyarság körében 1918–1921. *Alföld*, 7. sz. 66–75. p.
- RADÓ Imre 1958/10–11. *Filmszínház hálózatunk fejlődésének tíz éve.* 1603–1604. p.
- RÁDULY Jenő 1961/7. *A kereskedelmi kiszolgálás minősége.* 789. p.
- REISZ Katalin 1984/10. *Kalotaszegi változások.* 768–772. p.

-
- RESZLER Béla – TÁCSI László 1966/10. *Egy kisváros kultúrája. (Zombolya).* 1425–1435. p.
- ROMÁNIAI területi profilú gazdasági-társadalmi fejlesztésének irányelv-programja az 1981–85-ös időszakra. 1979. Bukarest, Politikai Kiadó.
- A ROMÁNIAI magyar nyelvű sajtó 1971-ben. 1971/3. Adatok a napi-, heti-, havi-, időszaki sajtótermékekről, postacímek, szerkesztőségek..., 351–359. p.
- SALAT Levente 1983/12. *Temesvári kilátó.* 974–979. p.
- SALVANU, Marioara – KESZI-HARMATH Sándor 1975/9. *Kolozs megye aktív népességének foglalkozásszerkezete.* 697–701. p.
- SALVANU, Marioara – KESZI-HARMATH Sándor 1976/7. *Beszterce-Naszód és Szilágy megye fejlődése 1976–1980.* 533–535. p.
http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=76495
- SALVANU, Marioara – KESZI-HARMATH Sándor 1980. Város és városiasodás. *Korunk Évkönyv*, 25–40. p.
- SALVANU, Virgil 1966/4. *Le Corbusier és a jelenkor építészete.* 584–590. p.
- SEBESTYÉN György 1965/9. *Városépítés és szociológia.* 1070–1076. p.
- SEBESTYÉN György 1966/6. *Gondolatok a falurendezésről.* 829–835. p.
- SEBESTYÉN György 1980/9. *A lakásépítés társadalmi hatékonysága.* 633–637. p.
- SEBESTYÉN Viktor 1962/7–8. *Mi a mikrorajon?* 825–829. p.
- SEMLYÉN István 1980. Országos és nemzetiség népességgyarapodás. *Korunk Évkönyv*, 41–56. p.
- SIMÓ Sándor 1974/11. *Munkásfiatalok művelődése Székelyudvarhelyen.* 1172–1175. p.
- SIRBU, Aurelia 1980. A város ideggyógyász szemmel. *Korunk Évkönyv*, 155–162. p.
- SOMBORI Sándor 1957/12. *Tíz éves a sepsiszentgyörgyi színház.* 1731–1735. p.
- SOMLYAI László 1968/9. *Széki gondok.* 1327–1335. p.
- STAHL, Henri H. *Egy utópia időszerűsége.* 1981/7–8. 583–588. p.
- STEINMETZ József 1960/2. *Új lakás – egészséges lakás.* 198–201. p.
- STEINMETZ József 1970/5. *Civilizációs kórok.* 670–676. p.
- SZABÓ Ilona 1979. A *Korunk* népszerű ismereti könyvszerkezete (1926–1977). *Korunk Évkönyv*, 299–213. p.
- SZABÓ M. Attila 1984/7. *Medgyes és Kiskapus újjászületett iparvidéke.* 542–545. p.
- SZABÓ T. Attila 1957/12. *Széljegyzetek egy újabb csángó kiadványhoz.* 1761–1765. p.
- SZAKÁLY Ferenc szerk. 1982. Demográfia, etnikum, politika. Vita a nemzetiségi kérdésről. *Alföld*, 8. sz. 41–54. p.
- SZÁSZ Károly 1957/5. *Elhanyagolt műemlékvédelem.* 600–602. p.
- SZEKERNYÉS János 1968/4. *Letelepedettek és ingázók.* 541–546. p.
- SZEKERNYÉS János 1981/7–8. *Temesvár kultúraépítő polgármestere.* 617–621. p.
- SZELÉNYI Iván 1976. Gestion regionale et classe sociale: le cas de l'Europe de l'Est. *Revue Française de Sociologie*. Vol. XVII. 13–52. p.
- SZENTIMREI Judit 1931/7. *Milyen a korszerű lakás?* 781–785. p.
- SZIGETI Ernő 1959/7–8. *Korszerű lakónegyedek Sztálinvárosban.* 1166–1169. p.

-
- SZILÁGYI Margit 1970/5. *A városi piac vonzóereje*. 725–732. p.
- SZIRMAI Viktória 1988. „Csinált” városok. *Gyorsuló idő*. Magvető, Budapest.
- SZŐCS István 1980. A város önbírálata? *Korunk Évkönyv*, 127–136. p.
- SZTOJKA Tamás 1980/12. *Kászon népessége*. 877–884. p.
- SZÚCS Zoltán 1958/9. *A gazdaságilag elmaradt vidékek fellendülése*. 1347–1355. p.
- TAR Károly 1969/11. *Művelődő Kalotaszeg*. 1675–1684. p.
- TARISZNYÁS Márton 1976/5. *Gyergyó múltjából*. 336–342. p.
- TARISZNYÁS Márton 1982. *Gyergyó történeti néprajza. Tíz tanulmány*. Kriterion, Bukarest.
- THIRRING Lajos 1963. Magyarország népessége 1869–1949 között. In: Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája*. KJK Budapest, 221–389. p.
- TÓFALVI Zoltán 1984. A Temesváron élő atyhaiak közössége. *Korunk Évkönyv*, 1982. 9–38. p., és In: *Változó valóság*. 1984. Kriterion, Bukarest, 10–53. p.
- TÓFALVI Zoltán 1984/11. *Tudományos műhely Gyergyóban*. 820–825. p.
- TOMPA István 1959/7–8. Kolozsvár tartomány fejlődése a népi hatalom éveiben. 997–1011. p.
- TOMPA István 1980. A láthatatlan város. *Korunk Évkönyv*, 115–126. p.
- I. TÓTH Zoltán 1966. *Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- UTUNK Évkönyv. 1975. (több írás Kolozsvárról).
- VAJDA Lajos 1984/3. *Balánbánya a századfordulón*. 221–226. p.
- VASAS Samu 1979. Egyre gazdagabban, egyre kevesebben. *Korunk Évkönyv*, 61–72. p.
- VÁLTOZÓ valóság 1984. *Városkutató*. (Szerk. EGYED Péter). Kriterion, Bukarest. (Függelékben CSEKE Péter repertóriumot közöl városokról szóló írásokból, 241–258. p.).
- VÁLTOZÓ valóság – változó szociográfia. 1976/6. Gazda József, Vetési László, Várhegyi István, Dávid Gyula, Róth Endre és mások írásai. 441–454. p.
- VÁLTOZÓ valóság 1979. *Szociográfiai tanulmányok*. (Szerk. Imreh István). Kriterion, Bukarest.
- VÁRHEGYI István 1971/11. *Falusiak az iparban*. 1636–1634. p.
- VÁRHEGYI István 1980. Város és etnikum. *Korunk Évkönyv*, 173–184. p.
- VÁROSTÖRTÉNETI Múzeum Bukarestben. 1960/4. 484–486. p.
- VENCZEL József 1942. A székely népfelleg. *Hitel*. 1. sz. Utalja Venczel 1980. 182. p.
- VENCZEL József 1969/6. *A statisztika és a társadalomkutatás határán*. 834–838. p.
- VENCZEL József 1971/9. *Demográfiai gondok a társadalomkutatásban*. 1281–1287. p.
- VENCZEL József 1980. *Az önismeret útján*. Kriterion, Bukarest.
- VERES Pál 1957/4. *Kolozsvár vízgazdálkodásának kérdései*. 443–445. p.
- VERESS Gyula 1957/8. *A Magyar Autonóm Tartomány gazdasági megújítása*. 969–976. p.
- VERESS Gyula 1957/11. A Magyar Autonóm Tartomány népmozgalmának egyes kérdései. 1476–1483. p.

-
- VETÉSI László 1979. Mobilitás a bürkösi párválasztásában. In: *Változó valóság*. Kriterion, Bukarest, 73–92. p.
- VÉCSI Károly 1984. Ingázás és lakhelyi stabilitás? In: *Változó valóság*. Kriterion, Bukarest, 146–161. p.
- VITA László 1966/5. *Iparosul hazai építkezés*. 672–677. p.
- VLAD, Constantin 1981. A nemzet fejlődésének felsőbb szakasza: a szocialista nemzet. In: *A romániai magyar nemzetiség*. Kriterion, Bukarest, 134–144. p.
- VOFKORI László 1979. A településhálózat és a városiasodás folyamata az Udvarhelyi-medencében. In: *Változó valóság*. Kriterion, Bukarest, 262–278. p.
- VOFKORI László 1980. A településföldrajz időszerű kérdései. *Korunk Évkönyv*, 57–66. p.
- VÖÖ Gabriella 1981. A kölcsönhatások vizsgálatának módszerei és eredményei a romániai folklorisztikában. In: *A II. Békéscsabai Nemzetközi Nemzetiségkutató Néprajzi konferencia előadásai, II*. Budapest–Békéscsaba, 2. kötet, 251–257. p.
- B. WALKÓ György 1984. A világszínvonal felé. *HVG*, dec. 1., 7. p.
- WALLIS, Aleksander 1966/5. *Városiasodás és vidék*. 684–689. p.
- WEIJCH, Kazimierz 1961/12. *A lengyel urbanisztika hagyománya és új jellegzetességei*. 1501–1504. p.

Kisebbségi tér és lokális identitás

/Az erdélyi városok és magyar kisebbség a XX. században/

Bevezető

A nemzetiség és urbanizáció kérdése a romániai magyar sajtó tükrében egyik, ha nem is egyetlen lehetséges kereső szempont – a kontextuális összevetéshez azonban a szélesebb merítésű szakirodalom-feldolgozás is részben hozzátartozik. E dolgozat is csupán egy másik áttekintés, összefoglalás, szövegösszefüggések keresése, nem pedig „végső” analízis.

Megannyi nyugat-európai és hazai politológiai elemzés utal arra, hogy a rendszerváltás során, illetőleg már az 1989 előtti jónéhány évben megroggyant a politikai hatalom legitimációs bázisa, s a kollektív jólétre, igazságos elosztásra alapozott kommunista államideológia elveszítette a lakosság nagyobb részének támogatását, sőt előidézte a rendszer permanens elérvénytelenedését, majd megbukását is. Ám ugyanezek az elemzések arra is figyelmeztetnek, hogy a politikai hatalom megrendülése, a párt vezető szerepének hanyatlása együtt járhat diktátorok fölemelkedésével, katonai puccsok bekövetkezésével, illetve azzal, hogy egy új politikai erőter alakul ki, amelyben elsődlegesen a nacionalista törekvések erősödnek meg.

Ugyancsak több kelet-európai társadalomkutató látja úgy, hogy a huszadik század végén, bármily anakronisztikus legyen is ez, ismét meg fognak erősödni a nemzetállamok, sőt szélesedik a társadalmi bázisa nemcsak a nacionalizmusnak, az idegengyűlöletnek, de az ún. „biopolitikának”, a faji alapon tájékozódó, mások másságát el nem ismerő államnemzeti vagy csoportszintű politizálásnak is.

Az alábbi írásomban (éppen mert a fent jelzett kérdések széleskörű elemzése részben már megtörtént számos erdélyi és magyarországi kutató révén) mindezt nem fogok részletesen kitérni. Mindezt csupán háttérként, a romániai városok fejlődésének nemzetközi politikai kontextusaként jelzem, ugyanis úgy vélem: szükség van arra, hogy egy ország vagy történelmi régió települési terének jellemzéséhez számításba vegyük a földrajzi téridő adott feltételeit, valamint a társadalmi térszerkezet sajátosságait. Ez utóbbinak történetesen kiemelkedő jelentősége van a városok kialakulását, megerősödését, szerepmódosulását és egész fejlődését illetően is. Ehhez csupán egyetlen magyar példát szabadjon idéznem: a politikai rendszerváltozás „pillanatában”, illetőleg az új politikai hatalom megválasztásakor mind a külpolitika és a nemzetpolitika, mind pedig az új hatalom által megnevezett fejlődési célok azonnali fontosságúvá tették, hogy fény derüljön a trianoni döntések revíziójának esélyére, illetve a nagytárségi együttműködés, az új politikai vezetés kooperációs szándékaira. S mint tudjuk, az Antall-kormányzat a határok tiszteletben tartásának deklarálása mellett is számos olyan külpolitikai lépésre szánta el magát, amelyekre a környező országoknak reflektálniuk kellett, s azonnali megváltoztak a határok menti készülségi állapotok, a szovjet kivonulást követő katonai védőövezetek, s megváltozott az a városfejlesztési stratégia is, amelynek korábban a szovjet birodalom szárnyai alatt más funkciója volt, mint most, az Európához és a NATO-hoz csatlakozás nagy reményeinek korszakában.

Nos, a romániai politikai rendszerváltozás nyomán kialakult az állandó döntésbizonytalanság az Iliescu-rendszer nemzetpolitikai, illetve kisebbségpolitikai szférájában is. Emlékezetes, hogy Marosvásárhely, majd Kolozsvár (s több más város hasonlóképpen) milyen módon váltak a nacionalista zavargások, rendszerváltási anomáliák, strukturális átalakulások elszenvedőivé. Emiatt is kérdés maradt, hogy miképpen tud egy új politikai hatalom megfelelő megoldást találni a társadalom- és modellváltozás negatív hatásainak kiküszöbölésére. Úgy gondolom, a romániai település-átrendezés korábbi terveinek végrehajtása megtorpant a Kondukátor látványos bukása miatt – de továbbra is fennáll a kérdés, mennyiben maradnak érintetlenek a városok a jelentőségüket, súlyukat meghatározó változások közepette. Vagyis hogy mi folytatódik, milyen körülményeket, feltételeket örökölt a mai romániai kormányzat és a romániai magyar demokraták szövetsége, s milyen társadalmi-történeti tér állandósult az európai csatlakozási szándék mögött, tehát milyen árat kell fizessen a romániai magyar társadalom a modernizációs folyamat mai-holnapi szakaszán...?

Az erdélyi városhálózat térszerkezetét persze meglehetősen nehéz csupán a rendelkezésre álló historikus szakirodalom alapján megrajzolni. Különösen akkor, ha a városok elhelyezkedését nemcsak egy rácsszerkezetre rajzolva, hanem komponensei súlyának, fontosságának, igazgatási-jogi, gazdasági és kulturális-történeti szerepének figyelembevételével, vagyis *jelentőségük* teljességével kívánjuk értékelni, továbbá ha nem a romániai városok, hanem specifikusan az erdélyi városok perspektíváit szemléljük. A források hiányos volta miatt a kutató mindenestre arra szorul, hogy más diszciplínák tapasztalati anyagát, például a szociológiáét, a politológiáét, a kulturális antropológiáét vagy az esszé-riportok műfaját is figyelembe vegye – ezzel azonban parttalan vizekre evez.

Egyszerűbben szólva: parttalan a fejlődésre vonatkozó szakirodalom, ezért válogatni kell belőle, s a szélesebb körű elemzésbe elsősorban a helyi kutatóknak kell bekapcsolódnok, akik – mint ez köztudott – számos területen már jóval előttünk járnak.

Amikor az alábbiakban a huszadik századi erdélyi városhálózatról beszélek, három metszetet próbálok kirajzolni a lehetséges sokféle közelítés helyett. Az első a *történeti városok struktúráját*, a városhálózat társadalmi térszerkezetét lenne hivatott bemutatni. A második egy *funkcionális metszet*, amelyben a városok szerepének, értékének, „funkciójának” e századi kérdésköréből villantok föl néhány adalékot. A harmadik pedig egy sor, a városi lét és a városok közötti *kommunikációs* kapcsolatok témaköréből kiemelhető jelenséget vesz nagyító alá. Minthogy a városokról, a huszadik századi urbanizációs folyamatról és azon belül a magyar kisebbség léthelyzetéről egy kisebb kötetet publikáltam (*Nemzetiség és urbanizáció Romániában*. Bp., 1988. – az Olvasó már ismerheti, hisz ez a kiadvány is tartalmazza...), számos már tárgyalt problémakört nem fogok itt érinteni, s egyébiránt is úgy vélem, jónéhány esztendei közös, az ott élőkkel és mindmáig aktív kutatókkal együttes elemző tevékenységre lenne szükség ahhoz, hogy a téma egészét kimerítően áttekinthessük... – nem távolból és hidegen, hanem élményközelből és intenzíven.

Szerep, méret, modernizáció

Definíció helyetti körülírással kezdeném, amely részint szakmai kételyek egy sorából, részint társadalmi-történeti tények miatti bizonytalanságok tömegéből ered. A *városfogalom* és a városi jogállásról kialakítható kép ugyanis valószínűleg éppoly

gyakran változik, mint a kultúrafelfogás vagy a lokális társadalmi tradíciókhoz való viszony definíciója. Empirikus kutatóként, és a városi társadalmak politikai viszonyainak elemzőjeként számos esetben találkoztam a *méretcentrikus*, a lakosságszám alapján minősítő, a megszerzett vagy kiérdemelt igazgatási jogokat történeti kritériumnak tekintő, esetleg a legszükségesebb szolgáltatási funkciókat elemző, többnyire *makrogazdasági* státust mérlegelő városfogalmakkal (Tagányi Zoltán utal számos ilyenre, 1991). De mint több jeles huszadik századi település- vagy Erdély-kutató (Egyed Ákos, Erdei Ferenc, den Hollander, Dankanics Ádám, Bácskai Vera, Bibó István, Szakály Ferenc, Leonardo Benevolo vagy Magyarai Nándor László, Biró A. Zoltán és Bodó Julianna) számos városfogalom-gazdagító gondolatmenetéből tudjuk, a város sosem pusztán kerített házak, védelmezhető lakóhelyek, igazgatási jogok vagy urbánus kiváltságok területe, szervezett szolgáltatások vagy infrastrukturális ellátottság-többlet terepe, hanem egyrészt szerves történelmi és társadalmi kapcsolati kultúrák foglalatja, kommunikációs aktusok – más településtípushoz képest – gyakoribb vagy sokszínűbb előfordulási helye, a nagylétszámú lakossághoz képest arányosan nagyobb multikulturális vagy plurietnikus identitás helyszíne, meg „a mezőgazdasági környezet függvényében érvényesülő sziget” – mint Dankanics Ádám írja, és így tovább... Olyan társadalmi és történelmi tér tehát, amely épp nagyságánál, jelentőségénél fogva nehezebben tudja kikerülni, hogy mint egy népesség *élettere*, egyúttal valamiféle bázisa, kiindulópontja vagy célpontja legyen gazdasági, politikai, hatalmi és egyéb törekvéseknek.

Éppen ezért bevezetőként egy szélesebb kontextusban, a romániai városok huszadik századi történetének talán legfőbb tendenciáját próbálom megragadni. Ismereteim szerint a városhálózat kiépítése, s különösen a politikai igazgatás és a makrotervezés számára átlátható nagy egységek kialakítása alapvetően *kettős célt* szolgált, illetve ötvözőtt magába: nyugati típusú *modern társadalmat*, gazdaságot és kapitalista piacot kialakítani, illetve *modern nemzetállamot* építeni. Viszont mind a példaértékű nyugati mintát követő *fejlesztési cél*, mind a „civilizálatlanabb Kelettől” *elhatárolódni* szándékozó *politikai-gazdasági* törekvések elsődlegesen a jellegzetesen „Duna-völgyi”, „kelet-európai” vagy „balkánias” szerepfelfogást tükrözték, amely valamiféle képzelt *modernizálódás* vagy *európaiasodás* nevében kereste saját helyét és határozta meg a többiek hozzá való viszonyát. E téren viszont egy jellegzetesen „kelet-európai kisállami nyomorúság” uralkodott Romániában is: a *soknemzetiségűség*, avagy a sokszínű etnikai tagoltság jelenléte, s ami evvel együtt jár, a nemzetállami eszme szüntelen újraépítése és védelmezése. Példaként utalhatok itt a mai Óromániára, ahol a Duna bal partján bár a XII. század óta éltek a bolgárok, az örmények, a zsidók és a törökök, viszont ők éppen a francia fogantatású *nemzetállami dogma* átvétele, követése időszakában vagy utána lettek „idegenek” e tájon, s beolvasztandók az „államalkotó nemzetbe”; vagy szintúgy utalhatnék Besszarábiára, ahol a szlávssággal való kontinuos határkonfliktus zárta ki szinte napjainkig a városiasodás és a polgárosodás lehetőségét; s végül utalhatok Erdélyre, ahol ugyancsak a *frontier* jelleg, a védőbástya-szerep és a szüntelen revansvételi törekvések akadályozták az együttélő népcsoportok kulturális szimbiózisát.

Városfejlődésről beszélek az alábbiakban akkor is, ha annak *akadályait* sorolom, ha a kisebbségi lét lehetetlenségeire utalok, vagy ha a megalomániás modernizációs lendület (mondhatnám: indulat) egyes jelenségeire vagy a természetes és mesterséges asszimilációk folyamataira világítok rá. A múlt század végén például, amikor az erdélyi magyarság aránya 28%-ról 34%-ra növekedett, igen sok német, örmény és román asszimilálódott a magyarsághoz, számuk a városokban egyre nőtt,

ugyanakkor egyes vidékeken (például a Mezőségen, Kolozs megye több területén és Alsó-Fehér megyében is) elkezdődött a falusi magyarság elrománosodása (elemzi Egyed Ákos, 1993). A századunk harmincas évei óta ismételtén újra meg újra nekilendülő romanizálási hullám, amelyben programosan hirdették a „Románia a románoké” eszmét, idővel kiegészült a modernizáció európai stílusú, keményen központosított államhatalmi céljainak megfelelően mindazzal, ami az uralmi fensőbbességhez kell. A kisebbségellenes román belpolitikában először a politikai hatalom *intézményeit*, elbürokratizálódott apparátusait, majd az ország *városait*, s végül az iparosított *termelési struktúrát* tekintették megszerzendő eszköznek ahhoz, hogy úgymond egy (pszeudo-polgári) román társadalom kiteljesedését, „jogos” érvényre juttatását szolgálják vele.

A városok kézbentartása mindig is kiemelkedően fontos volt a politikai vezérkarok számára. A város mint populáció-koncentráció, mint a hozott identitás elmosódásának helyszíne pedig nemcsak fontos, de látványosan hatékony beavatkozási terep is. A kisebbségellenesség megvalósítása részint nehezebb a falusi-külterületi társadalmi térben, részint kevésbé fontos is a falusi társadalmi közegben, ahol az embereket nemcsak a nemzetiségi identitás láncolja össze, hanem perszonalisabb kapcsolatok kötik, rokonsági viszonyok tagolják és belterjes munkamegosztási esélyek igazítják el a kollektív viselkedés útjain. Viszont kitűnő asszimilációs lehetőséget nyújtanak a városok, amelyek *koncentrált terei* az elvegyítésnek. A huszadik századi Románia politikatörténetében ma már sikeresnek mondható az a törekvés, hogy az állami tervcélok, a nemzetépítés és az európai rangú felvirágzás minimális feltételei teljesüljenek. A rurális Románia „nemzetépítő elemeit” javarészt sikerült állami szolgálatba terelni, a nyelv és az értékrend romanizálását sikerült megvalósítani; ennek ára viszont az volt, hogy a városi életforma civilizatorikus előnyei, a városi térben hatékonyabban érvényesülő *homogenizálás* során a modern polgár helyett a műveletlen tisztviselő, az aligpolgárosodott vidéki, a lokálisan idegen funkcionárius értékrendje és normarendje terjedt el – kizárva annak esélyét, hogy a civilizált élet hétköznapi szokásrendje, a gazdálkodás, a háztartás, a lakás és a társadalmi kapcsolatok kultúrája „hozott anyagként” megmaradjon, tovább éljen és gyarapodjon. A huszadik századi romániai városi kultúra tehát nem a városkörzet (a „hinterland”) és nem a vidék sokszínű, hajszálerein keresztül kommunikációk gazdag hálózatát biztosító komplexum maradt, hanem „idegenek” és kreált „ellenségek” (például a vállalkozók, értelmiségiek, másditű kereskedők, polgárosodó iparosok) kényszerű egymás mellett élésének helyszíne, konfliktusaik fészke – végül is „suburbia” helyett alacsony rangú lakóövezet, mesterséges *slum* lett. A városlakók arányának célszámok alapján történt gyarapítása, s a városokba telepített vidéki népesség viszonya a (már régtől fogva) városlakókhoz ezért eredendően *kizárásos*, marginalizáló volt; például a városokba költöztetett falusi románság java része kezdettől ellenségesen nézte, hogy a vállalkozó, kereskedő-iparos polgárság, többségükben „nem-románok” gazdagodnak, mindegyre kialakítják (vagy alakítgatni-megőrizni próbálják) „származási”, kulturális vagy strukturális előnyeiket – s mert e téren már járatosabbak voltak, azonmód az európai agrárpiacba bekapcsolódó gazdaságban értek el sikereket, amit azután a román nemzeti nacionalizmus azon mód ki is használt. S ennek „hagyománya” immár évszázados: kezdve a múlt század negyedik negyedében Dobrudzsából elűzött törökök, bolgárok, tatárok sorsával, az 1891-es havasalföldi, 1899-es galaci és az 1903-as kisinyovi pogromokkal, folytatva az 1942 és 1944 között kiírtott 315 ezer zsidó históriájával, egészen a hatvanas évektől a román rendszerváltásig kiárusított

németekig, akiknek száma a történeti Erdély területén negyedére csökkent 1977 és 1994 között, valamint a húszas, majd a nyolcvanas években elüldözött magyarokig – mindvégig arról volt tehát szó, hogy a *nemzetállami központosítási törekvés* nem tűrhette az erős bástyákat, a polgárosult városi öntudatot, az etnikus másság fellegvárait, s inkább elűzte, kiírtotta, eladta azokat (például a szászokat, zsidókat), akik nélkül utóbb a román történelem is veszteséges marad majd.

A másság, az *öntörvényűség elnyomása* nem csupán ideológiai cél, hanem annak részeként hatékony társadalomformáló eszközök alkalmazása is. A romániai városok *történelmi polgári társadalmának* „bűnbakká” tétele, leigázása mint jelenség azért hangsúlyozandó, mert e tekintetben a magyar történeti gondolkodásban mély gyökeret eresztett Erdély–Tündérország „mesebeli” helyzete csupán néhány specifikumában volt külön, mint a többi romániai városé. A *kulturális másság* intoleráns kezelése például minden tájon megnyilvánult: csupán futó említés essék azokról az „idegenekről”, akik – mint Havasalföldön az örmények és görögök, Moldvában a zsidóság felső rétege, Bukarestben a szászok és a székelyek, Constanțában a törökök, és így tovább – a maguk *etnokulturális másságával* hívták ki a román hatalom ellenszenvét, de mellettük szintűgy „bozognak” minősültek a protestánsok és egyéb más vallásúak is, ami mint jelenség nem egyéb, mint a *kulturális intolerancia* és a lassú, kitervelt *genocidium* régi hagyománya ezen a földön.

Mint a kelet-európai kisállamok története, a románoké is revansok, területfoglalások és frontok története. A perem-európai, határövezeti léthelyzetbe került városok lakosságával épp ezért egy univerzális konfliktushelyzet stabilizálódott: vagy részesei lesznek az Európa peremére felkapaszkodó román törekvéseknek – de akkor a nemzetállami céloknak is engedelmeskednek –, vagy pedig fölmorzsolódnak a mesterkéltséget és erőltetett modernizációs folyamatban – de akkor részben megőrizhetik relatíve kedvezőbb egzisztenciális helyzetüket.

A valóságban persze nem volt valódi választási lehetőség: az államilag irányított *etnikai tisztogatásokat* nyelvi-kulturális, igazgatási, gazdasági, strukturált népességtelítési, demográfiai eszközök szolgálták, amelyek lassan bár, de elérték hatásukat. A történet viszont egyértelműen arról szól, hogy nem kell mindenkor „Endlösung” és holocaust a népiértáshoz, megteszi a városfejlesztési- vagy településpolitika is. Igaz, Romániában sem könnyen történt mindez. S hogy szándékosan ne erdélyi példákat hozzak: Dobruzsza például az 1880-as évektől egy emberöltő alatt minősült át „ősi román földdé” a katonai adminisztráció eszközei és az őslakosság kifüstölése útján, s Galac, Braila és Constanța elrománosítása is sikeresen végbement egy fél évszázad alatt (1878–1928) – de mindez már nem volt ilyen egyszerű a trianoni békekötést követően elcsatolt magyar területeken, bárha itt is éppúgy tömegesen telepítették le a határövezeti „tartalék” földeken a messziről hozott román parasztokat, éppúgy lehetetlenné tették a *városok térbeni kapcsolatainak* továbbélését, éppúgy kialakították az ágazati politikák (a város-, az iskola-, az egyház-, a katonai-, a közlekedés-, a gazdaság- vagy az egészségpolitika) speciálisan kisebbségellenes hatásmechanizmusait. Ennek ismert következménye volt *Erdélyben*, ahol a romániai városlakó magyarság körülbelül *egynegyede* élt, hogy az első világháború utáni korszakban, alig fél évtized alatt kiűztek mintegy félmillió (413 ezer) magyart (közülük 197 ezer repatriált Magyarországra), illetve 127 ezer magyar nyelvű zsidót, majd a második világháború idején is áttelepült több mint százezer magyar és mintegy 110 ezer zsidó. S mint ahogy az menekülő népek esetében lenni szokott, a kirajzó népesség a tanulni vágyó vagy a perspektívájukat veszített

fiatalokból, a jól pozicionált vagy szabadgondolkodású értelmiségiekből, a képzetesebb, aktívabb, vállalkozó népekből állt javarészt, s e *kivándorlási hullám* igen nagymértékben a *városokat sújtotta*. (Később, ha nem is azonos nagyságrendben, de a nyolcvanas években megintcsak a vállalkozó, jobbat remélő, konvertálható tudással rendelkező népesség indult útjára – ámde ne vágjunk az események elébe...).

A románosító nacionalizmus az erdélyi, a bánági és a partiumi városokba telepítette le a hegyeken túlról hozott munkaerőfölösleget, nagyságrendben a kifüstölt százezrek sokszorosát. A nagyarányú mobilitást elszenvedő városok ebbe az *invázióba*, s az ezt *gazdaságpolitikai* szinten kísérő *ipari modernizációba* valósággal belerokkantak, lezüllöttek, ellumpenesedtek, átmeneti zónává vagy egyszerűen csak *balkánivá váltak* (ahogy Beke György interjújában a filozófus Tóth Sándor minősíti a folyamatot, lásd Beke 1994). Vagy ha nem is így történt minden esetben, a szerves piaci, gazdasági, kooperatív kapcsolataikat elszaggatta ez a migrációs özönvíz. A forszírozott iparosítás, majd az elhatalmasodó ipartelepítési örület, a „szocialista városok” kialakítása egyes esetekben megtízszerezte az első világháború utáni lakosság létszámát (hadd utaljak itt például Csíkszeredára és az ottani szociológus-antropológus csoport kutatásaira, amelyek szerint ez Szeredán is így történt); s ha más nem, hát a városok új külvárosai elszigetelték-elválták a városok szerves kapcsolatait a városkörnyéki településekkel. A beköltöző, az elmenekültek helyére került első generációs munkásság (nagy része még nem is a bennszülöttektől eltérő nemzetiségű volt az első hullámban, de már igen a második-harmadikban, a hetvenes-nyolcvanas években) jobbára új városi lakótömbökben, panelekben kapott helyet, ahol lehetetlenné vált a tradicionális társadalmi kapcsolatok fenntartása és továbbépítése. A népességmozgás eredményeként fokozatosan egyre jobban *elveszítette társadalmi hatékonyságát és pozícióit a városok történelmi polgársága, megváltoztak a társadalmi struktúra arányai*, valamint radikálisan megváltozott a régi városok szociális terét reprezentáló adminisztratív igazgatási apparátusok és gazdasági vezérkarok *összetétele is*. Ez utóbbi nomenklatúrával és az új uralkodó osztályokkal már az első világháború utántól szembekiáltó ellentétbe került az amúgy is összetöpörödött városi középréteg, amely hagyományosan a városi életforma hordozója, éltetője volt. A kis- és középvárosok egész belső világa, tényleges és szimbolikus kozmosza, az épületek, a terek, a közutak típusai, a nyilvánosság szinterei is két élesen elütő, jószerivel minden téren szembenálló szférára estek szét: a régi belvárosi és az azt körülvevő lakótelepi panel tömbre, vagy másutt a családi házas kertvárosi és az iparvárosi zónára. Éppígy elkülönültek a társadalmi tér nagyobb szereplő-csoportjai: századunk második felében már a szocializmus „fehérgalléros” apparatcsikjai adták a kvázi-középosztályi réteget, és a pre-urbánus tömegek képezték a kékgalléros népeket, s így ketten jelképezték a nagytársadalom lokális „egységességét”. (Természetesen kiegészülve egy-egy város népességének harmadát-felét is kitevő falusi ingázókkal, akiknek identitásáról majd történelmi távlatból fogunk bővebbet tudni, ám nem-városi jellegük teljességgel nyilvánvaló volt és maradt).

A szocialista korszak fejlődés-hozsannázó politikai ideológiai és „tudományos” érvei ellenére azt kell mondani, hogy a beépített városi tér használatában (minden szociálpolitikai sikeressége és homogenizáló hatása dacára) több rombolási és újjáépítési hullámot, több funkcionális alapelvet, és számos *strukturaképző mechanizmust* lehet megkülönböztetni, amelyek végső soron nemcsak a beköltözöttek és a bennszülöttek konfliktusos viszonyáról árulkodnak, s nem csupán a kollektív tudás, a tradíció vagy a hagyományfosztás eseménysoráról tájékoztatnak, hanem arról is, hogy a *városok eszközfunkciója* mit jelképez a politikai döntéshozók

számára. Durván leegyszerűsítve, s főként a második világháború utáni romániai politikai vezetés szemléletmódjára utalva azt lehet mondani, hogy a városok egyenként is és kijelölt *területi funkciójuk* szempontjából is egy grandiózus társadalmi kohóként voltak definiáltak, amelynek *célfeladata* a modern román ipari állam munkástömegeinek kiszolgálása volt, *eszközfunkciója* pedig a társadalmi homogenizálás térbeli koncentrációja és intézményes meggyorsítása. A romániai településfejlesztési tervek, amelyek a nyolcvanas évek végén a tizenhárom ezer falusi településből hét-nyolcezerre felszámolásra ítélték, és öt-hat millió ember átköltöztetésével számoltak, már csak a nagyívű fejlődésvonal betetőzéseit lettek volna... Ám a városnővesztő tervek léteztek és hatottak már korábban is, más módon. Az 1968-as új adminisztratív területi felosztás például, valamint időben előtte és utána is számos formális *átrajzolás* jobbára megyényi, tájegységnyi, olykor országresznyi terület igazgatási-felügyeleti alárendeltség-változtatása formájában is azt a távlati tervet szolgálta, hogy az ország népességének „arányos” elosztása, nemzetiségi, vallási, társadalmi identitástudatbeli egységesítése (mondhatni *intézményes tradíciófosztása*) könnyebb és sikerebb legyen.

A hagyományaitól, társadalmi és területi, családi és származási kapcsolataitól lényegében megfosztott, majd térbeni mozgásában is intézményesen korlátozott népesség mindenütt a világon törvényszerűen kisebb ellenállást mutat a megváltozott környezetben, a nehezen megszemélyesíthető beépített térben, a *kulturálisan „holt vidéken”*, amely nem kínál egyéb identitás-lehetőséget, mint a lakótelepi vagy üzemi környezet által biztosítottat, amely megakadályozza a térbeli kapcsolattartást, amely a városlakó hétköznapi létének minden elemét egyetlen gazdaságpolitikai cél elősegítésének rendeli alá. Így volt ez Délkelet-Ázsiában, Dél-Amerikában, Észak- és Kelet-Európában egyaránt. Mindez egy gazdaságpolitikai és ideológiai célnak felelt meg, amely (mint az egy évszázaddal korábbi erdélyi modernizáció során is) a társadalmi *embert* valamiféle intézményeket hordozó *funkcióviselőként* kezeli, s ekként az csakis tömegeiben érdemel uralkodói figyelmet, kisebb közösségeiben vagy a személyiség szintjén nem. És igaz ugyan, hogy az ilyen típusú fejlődés végeredményeként majd egy modern román társadalom helyett csak egy *arctalan és strukturálatlan tömeg* alakul ki – de ez legalább nem okozhat a hatalmi-politikai szinten kezelhetetlennek érzékelt etnikai, rétegződési, kulturális sokkokat... A megváltozó szerepű városok pedig formátlanul szétterülnek, elveszítik karakterüket és meghatározó népességüket ebben a dicső modernizációban, amelyben a szent cél szentesíti az eszközt – de mi tagadás, a modernitás ingájának (Heller Ágnes) mozgásában ez is valahol az „egyetemes” és specifikus román jövőcélok számlájára irandó...

Visszafogott kisebbségiség és meglódult városforradalom

A városhálózat, mint azt Egyed Ákos kiváló elemzéseiből (1981) és Dankanics Ádám munkájából (1983) is tudjuk, a hagyományos iparok, a céhes mivesség, a piaci kapcsolatok, a városi tőkeképződés, a vasutak és a mobil munkaerő révén kialakuló kezdeti kapitalizmus terméke lett az első világháború utáni korszakban. A kereskedelmi és ipari tőke, a Monarchia és a távolabbi Nyugat piacai, a viszonylag folyamatos erdélyi iparosodás és a XIX. század közepétől folyvást erősödő kereskedelem elősegítette, hogy az ipari hagyományokkal rendelkező, piaci vagy közvetítő szerepű *városok dinamikus növekedésnek induljanak*. A háború előtti kapitalista korszak iparosítási mutatói alapján a *nagyvárosok* (Temesvár, Brassó,

Nagyvárad, Kolozsvár, Arad és Nagyszeben) emelkedtek ki a maguk gazdaságföldrajzi lehetőségeivel. Java részük törvényhatósági város is volt, egy évtized alatt közel száz százalékkal gyarapodó ipari nagyvállalat-számmal (N: 123→242), közel ötven százalékkal emelkedő alkalmazotti létszámmal (N: 10.919→19.445), s mellettük volt még több mint 15 ezer kisebb cég, a tőkés iparosodás jobbjára kézműves műhelyei. A nagyvárosokat követte az erősen iparosodott városok sora (Marosvásárhely, Szatmárnémeti, Lugos), valamint a rendezett tanácsú városok köre (köztük is legkivált Brassó és Nagyszeben, továbbá Beszterce, Kézdivásárhely, Máramarossziget, Nagykároly, Segesvár, Szilágysomlyó, Karántsebes, vagy Szászrégen, ahol minimum hat, de a legnagyobbakban 46 gyár is működött). Egyed Ákos hosszan sorolja az 1–5 gyárral rendelkező városokat, s megállapítja, hogy a folyamatos iparosodás a demográfiai magatartásban, a népesség tagozódásában, a foglalkozás-szerkezetben, a városi és a vidéki népesség arányaiban is megmutatkozott. A városi lét vonzóereje nagyon nagy volt, a lakosságnövekedés mértéke a századfordulón mintegy 21–26%-ot ért el, s a hat törvényhatósági város összlakosságának alig negyven százaléka volt helybeli születésű, húsz százaléka települt be a megye területéről, a többiek (37%) máshonnan jöttek, s több mint e betelepült népesség fele faluról érkezett. Akkora városok, mint Temesvár vagy Kolozsvár, népességének 43%-a származott helyből, a többiek mind betelepültek, s e vándormozgalom egyben arról is szól, hogy a gyorsan iparosodó vidékekről kevésbé, a gyorsan szaporodó falusi lakosság (főként a román falvak népe) képviselőiben jóval többen lettek városi lakossá. Kialakult az a helyzet, amelyben a legjelentősebb 24 város népességének 63 százaléka (1900-ban) magyar nyelvűnek vallotta magát, a városok lakóinak egyharmada ipari foglalkoztatott lett, további tíz százaléka kereskedelmi-közszolgálati funkcióba került, s minél nagyobb volt egy város, szükségképpen annál kisebb lett az őstermelő, mezőgazdasági foglalkozású népessége.

A közepes és kis városokban mindez kisebb mértékben zajlott így, ezekben nagyobb tömegű maradt az agrárnépesség is, sőt egyes városokban (Kolozs, Gyergyószentmiklós, Szilágysomlyó, Szászsebes) meg is haladta a lakosság létszámának 30 százalékát, és számos további városban (Sepsiszentgyörgyön, Hátszegen, Medgyesen, Segesváron, Tordán) ugyancsak 23–28% maradt. Ezek a *kisvárosok*, ellentétben a nagyobbakkal, majdnem önellátók voltak, habár a civilizációs fejlődésben még messze elmaradtak a főiskolával, egyetemmel, kórházakkal, kulturális intézményekkel, egyletekkel, színházakkal, telefontal és távolsági közlekedéssel, orvosi szolgálattal és csatornázással ellátott nagyobb településektől. A világháborúig szinte minden jelentősebb város áttért az elektromos közvilágításra – ami persze csak igen válogatott keveseknek jelentett pótlékot a falusi közösségből való kiszakadásért, a napszámos létért és bizonytalanságért, a kényszerűen megváltoztatott életmódért.

A városok (28 erdélyi város) egzisztálását biztosító *igazgatási rendszer* (sőt a parlamenti váltógazdálkodásra épülő alkotmányos intézményrendszer és a nemzetinek kikiáltott, modernizáló agrárpolitikájával egész korszakot meghatározó liberális kormányzat, továbbá a Nemzeti Parasztpárt is) a két világháború között a *területrendezések*, az 1921-es földreform következtében megnövekedett kistulajdonosi rétegek háttérbe szorítása, a nyelvi és etnikai numerus clausus és a kisebbségpolitikai kényszerek eszközével kívánta létrehozni azt a „kultúrzonát”, amelynek vezérkara, karöltve a Kárpátokon túli kispolgári-kisgazda identitást nemzeti értékrendként népszerűsítő kormányzattal, egyaránt a régi Románia eszméit képviselte. Az

igazgatási szervezetrendszer következőképp mind a magyar agrárproletárok, mind a gazdasági reform által sújtott magyar közép- és nagybirtokos réteg, mind pedig a városi cselédnek szegődők körében lényegében azt a *belső kolonizációt* valósította meg, amelynek következtében *a harmincas évek elejére az erdélyi városok többségének lakosságában a románok kerültek túlsúlyba*. 1930-ban az erdélyi népesség 82,7 százaléka lakott falun, 17,3%-a (958.998 lakos) városon, s a *városi magyarok* különösen nagy hányada részesedett a kereskedelemben, viszont ugyancsak részese volt az alkalmazotti rétegek körében, az értelmiség tagjai közt mindama *diszkriminációnak*, amely később a második világháborús szereptévesztéshez vezette az országot.

Az elmondottakból következik, hogy az *erdélyi városhálózat* 1919 után fokozatosan elveszítte korábbi társadalmi-térbeli struktúráját, s a városok *szerepváltozása*, térerőssége is egyaránt lehetővé tette, hogy a románság terjeszkedésével párhuzamosan az arisztokrácia egy része, a vállalkozóképes magyar városlakó népesség és a bányászati, ipari foglalkoztatott (többségében magyar) népesség elmeneküljön és a folytonosan nehezített nyelvi-kulturális-kommunikációs helyzet következtében az *elrománosodás* is megvalósuljon. Kellő tőke és gazdasági önállóság hiányában (tegyük hozzá, hogy az ipari termelés, a beruházások és az új üzemek java része külföldi érdekeltségű volt) a *polgárosodás* éppúgy *visszamaradt*, mint a Monarchia keleti felén másutt is, csak éppen az átlag analfabétizmus volt itt magasabb az Erdélytől nyugatabbi területekhez képest.

Ehhez a folyamathoz járult hozzá a második világháború utáni gyakori *területbeosztási újjászervezési gyakorlat*, amely előbb a mechanikus szovjet rajon-elméletet követve, a komplex tervezési-gazdasági-közigazgatási felügyelet és az erősen centralizált irányítás kiépítését szolgálta, később pedig a már kialakult területi aránytalanságokra hivatkozva (példaként a Maros Magyar Autonóm Tartomány létrehozására és fölszámolására érdemes itt utalni) a *regionális érdekek* kordában tartásával és a területfejlesztési gyakorlat adminisztratív erőmegosztó taktikájával az autarkia modern változatát alakította ki. A *területi politikai célok* a hatvanas évek közepétől a nagy térségi egységek aránytalanságainak csökkentését hirdették, ám voltaképpen a falu/város különbség, a szegregáció, a főleg központi adminisztratív döntésekkel kézben tartott, redisztribúciós technikával ad hoc módon kezelt *térségi feszültségek* elmaszátolása volt a háttérükben. A valós érdekmozgások, a lokális célok és a helyi társadalmak szerepének megváltozása lényegében ettől kezdve már a polgári modernizációs vágyak, a polgárosodási igények és törekvések lehetetlenségében fejeződtek ki. A *városok autonómiájának* kérdése bár már 1920-ban fölmerül és 1946-ban ismét szóba kerül, végső elutasítását csak a hatvanas évek végétől kapja meg. Innentől pedig a történet már ismerős a tájékozódó olvasók meg az ott élők számára.

A funkció és a térerősség

A közel egy évszázada tartó iparosítási és növekedési hajsza ciklikussá teszi a városokra kirótt *térségi szerep* érvényesítését. A nemzeti szintű autarkia (és helyi „lebontása”, területi funkciók szerinti „részesedése”) egyfelől a szovjet befolyástól és a nyugati függéstől nem meghatározott fejlődési harmóniát szolgált volna elvi szinten, másfelől pedig egy elavult utolérési modellből következett volna, a központi tervek szintjén éppen a nyugati fejlődés „lepipálásával”, iramának felülmúlásával. Javarészt ezt a két célt szolgálta az erőltetett városnövekedés. A növekedés maga azonban

felemésztette a mezőgazdasági tartalékokat, a növekedéshez szükséges importjavak forrását, a kereskedelmi és szolgáltatási bázist, rontotta tehát a megvalósuló „modernizáció” értékét.

A városok központilag kijelölt funkciója és a *városi társadalmak* szerkezetének szüntelen módosulása ugyancsak az *integrálódás funkcionális megvalósítását* szolgálta – volna. Ennek sikerére azonban már nem került sor – bár a folyamatnak még nincs vége.

Az urbanizációs folyamatoknak nemcsak Romániában vagy Erdélyben szükségképpen velejárója, hogy a történelmi városi közösségek felbomlanak és eltűnnek valamely fölérendelt modernizációs cél érdekében. E tendencia Erdély városait illetően is fennáll – mégis, a *romániai magyarság történetében először* századunk hetvenes éveire jutott el oda, hogy – eltérően a többségében tradicionálisan város lakó németektől, zsidóktól és az örményektől – létszámát tekintve *többségében város lakóvá vált*. Előzményként kell említeni nemcsak a városok történetileg kialakult és újonnan ehhez hozzáépült struktúráját, hanem azt a nagyarányú mozgást is, amelynek segítségével az erdélyi magyar városi lakosság (az ország egészére is jellemző) mobilitási és urbanizálódási folyamat eredményeképpen lett városi lakos, párhuzamosan azzal, hogy a századforduló erdélyi városi népessége kicserélődött. Ebben különféle *városi funkciók* és eltérő térerősségű *vonzások* is szerepet kaptak, amiért például ismét jelentős létszámú magyar lakosság költözött Brassóba, Medgyesre vagy Segesvárra, más helyütt viszont jelentősen csökkent a város lakó magyarság aránya.

Ha az erdélyi *városok funkcionális szerepét* vizsgáljuk, nem tekinthetünk el attól az összehasonlítási lehetőségtől, hogy mi van e téren Európa más tájain. Tudott dolog, hogy a volt szocialista országok városodottsági szintje elég magas, de Romániáé mégis gyöngé. A nemzetközi statisztikák szerint a román társadalomban a nem mezőgazdasági népesség aránya 1965–70-ben mintegy 40% volt, az aktív keresőkhöz viszonyított ipari dolgozók számaránya 20,7%, a városi lakosság aránya a népesség egészéből 40,1%. (Forrás: FAO Yearbook 1969, Roma, p. 109.). Egybehangzó adatok szerint a 20.000 léleknél népesebb településeken élők aránya 1920-ban 12%, 1940-ben 18%, 1960-ban 21% volt; vagyis 1920 és 1960 között mintegy 9%-os volt a növekedés.

A városodottsági szintet tekintve: a város lakók aránya 1950-ben 25,6% volt Romániában, 1970-ben pedig 38,9%. (Forrás: Musil – Link, 1973). Az ENSZ 1920–2000 közti népességstatisztikai adatai szerint Romániában (és a szocialista országokban) a népesség városba tömörülése az európai ütemnél lassabban halad, s a városkoncentráció megkívánta ellátási szint szempontjából még így is alacsonyabban áll Románia, mint azt az iparosodottsága indokolná. Mindez olyan fejlődési egyensúlyhiányhoz vezet, amelyet a késleltetett, ám gyors ütemben kialakított, *mesterséges urbanizáció* magyaráz. Minél nagyobb a koncentráció, annál lassúbb a népességnövekedés aránya, annál lassúbb a falusiak városba vándorlása – vagyis a folyamat a városok normál funkciói, az ellátási hatékonyság, a kulturális és szolgáltatási fölény szempontjából éppen hogy romlanak, nemhogy javulnának. A város *szimbolikus vonzereje* csökkenni kezd, majd zuhanni, értéke számos más hátrány miatt is igencsak romlik. Ráadásul a beruházási igények és a népességnövekedés így egyre kevésbé engedi az infrastruktúra fejlesztését, ezért lelassul a városnövekedés is, telítődnek a lakások, a városi mentalitású munkásság helyett ingázók, alulkvalifikált tömegek lepik el a városi tereket, sokasodnak a családszociológiai problémák, a hátrányos helyzetű népesség aránya hatványozódik –

következésképpen nagyobb területi egyenlőtlenségek alakulnak ki, a telítődő ipar és a munkaerőgazdálkodás központosítotttsága retardálja a gazdasági potenciált, szétszórja a fejlesztési energiákat, pazarolja a beruházási erőket, megosztja az infrastruktúra terhelését, s mindez visszahat a makrogazdaságra, a településfejlesztésre és a városi funkciók kiegyensúlyozott működtetésére (bővebben elemzi mindezt Musil és Link, 1973).

Ennek az elmaradásnak pótlására, a kívánatos *európai szintű városodottság elérése érdekében* tervezték a román politikai vezérkarban, hogy a mezőgazdasági népesség 12–15%-ra csökkentésével a városlakóknak 1990-re az össznépesség 65%-át kell kitennie (lásd az RKP 1979-es, XII. kongresszusának irányelveit). Ekkor már túl voltak azon az időszakon, midőn a hatvanas évek közepén mintegy hatmillió állampolgár, az össznépesség közel egyharmada élt más helyen, mint ahol született, s a nagyobb városok népességének átlag 65 százaléka nem ott született, ahol éppen lakott. Hovatovább annak a tíz és félmillió léleknek, aki 1978-ban már városban élt, negyedrésze az 1968–78 közötti évtizedben költözött be...

A számmisztika hatása épületes volt: Romániának 1938-ban 139 városa volt (a mai határokat számítva), 1948-ban 152, 1957-ben 154, 1965-ben 184, 1975ben 236, 1980ban 265. A tervek szerint 1990-re 635 várost kellett volna kialakítani, az ezredfordulón pedig a 700.-at kellene majd fölavatni...

Ennek az extenzív folyamatnak végülis mind Romániában, mind Erdélyben egyenes következménye lett a városok történeti szerepének, funkcióinak elmosódása, fölszámolódása, romló térerőssége. A bányászati, az ipari, a közvetítő-kereskedelmi, a védő vagy határmenti (frontier) *funkció* épp a túlterheléstől, a ráépülő makrogazdasági vagy más szerepektől egyre inkább kezd eltérni, s a központi tervezésnek kitűnő eszközül szolgál a népesség homogenizálása, jellegtelenítése szempontjából. Vélekedésem szerint az első világháború utáni várostörténeti korszakban jószerivel két, historikusan alapozódott funkció maradt, amelyet nem vagy nem végletesen változtattak meg a kialakuló új funkciók. Az egyik a történelmi Erdély kulturális központjainak (Marosvásárhely, Kolozsvár, Brassó, stb.) továbbélő *kulturális missziószerepe*; a másik a *frontier jelleg*, a határmentiség, az interkulturális zóna közvetítő és puffer-jellegű szerepe. Az 1920-ban kijelölt határok „a román etnikai terület legmérsékeltebb nyugati határát” is jelentették (mint ezt Tatarescu külügyminiszter 1946-ban kifejtette), amely mellett Románia gazdaságilag is nélkülözhetetlen sávja fekszik... S bár Erdély területének csupán négy százaléka ez a sáv, de itt élt 1946-ban viszonylag kompakt egységben a lakosság 8,5 százaléka (az érintett népesség, mintegy 300.000 lakos 67%-a magyar volt), valamint e határsávba esik Arad, Nagyvárad és Szatmárnémeti, amelyek mind közlekedési, mind közigazgatási, mind gazdasági és kulturális szempontból kulcsfontosságúak, transzmissziós szerepűek (lásd Balogh S. 1987.).

Ugyancsak a városi funkciók megváltozása, illetve az ötvenes–hetvenes években létrehozott „bolygóvárosok” (vagy inkább Mumford kifejezésével: „antivárosok”) számának gyarapodása indokolta, hogy a várostervezési, településfejlesztési célokat adminisztratív rendszabályokkal egészítsék ki. A permanens osztályharcnak ezek a késői és vidéki utóvédharcai, az osztályhatárokat elkenő és a társadalom nagyobb egységeit egybemosó, az életvilágok eltéréseit és a társadalmi érdekellentéteket felülretegző „csinált-városi” szerepkör kimunkálása lényegében a látványos *területi koncentrálnak*, az igazgatási-tervezési megalomániának adott terepet. S nem utolsósorban a fölszámolni kívánt falusi, alulfejlett települések gondjának átalakítása teljesítménydús sikerré – ez lehetett az

abszolút prioritást élvező legfőbb pártfeladat. „A hetvenes évek végén egyszerre ment végbe a népesség tömörülési folyamata valamint a településállomány egy részének elaprózódása és egyben leépülése is” – írja Vofkori László az Udvarhelyi-medencében zajló változásokról, amelyek során a városhálózat a maga térségi szerepével, gazdasági és funkcionális differenciálódásával 1977-ben már az összlakosság 42 százalékát tömöríti. De ugyancsak Vofkori szerint Székelyudvarhely és közvetlen környéke között a hatvanas évek végéig nem alakult ki erősebb vonzás, mert a városnak (a betelepültek nagy száma és az ipartalanság miatt) magának is volt munkaerőfölöslege, s a várost övező rurális zónában (ahol mintegy nyolcvan, különböző nagyságú település van) a keresőképes lakosság 50–80 százaléka még a mezőgazdaságban dolgozik. Sőt, a városba-település folyamatában a bevándorlók kénytelenek megtorpanni a külső övezetekben, ahol csak részben biztosítottak a városi életforma lehetőségei – vagyis a városiasodási folyamatot nemhogy segítené, éppen hogy fékezi inkább a betelepülők nagy száma (Vofkori, 1979:274).

Szintén Vofkori utal arra, hogy a városba költözés szubjektív indoka leginkább az életmódváltás, a városi munkahely megszerzése, vagyis a *státusemelkedés*, amelynek érdekében a bevándorló lemond agrár-életformájáról, háztáji gazdaságáról és a városi életmódra próbál áttérni. Az elemző mindezt biztató jelnek véli, hiszen becslése szerint az egykor domináns szerepet játszó agrár-falusi települések az elkövetkezendő évtizedekben mindinkább kiszorulnak a településállományból, s előbb vegyes, kétlaki, majd urbánus településekké alakulnak át (i.m. 278). Úgy gondolom, hogy az igazgatási vagy gazdasági szerep kialakítása „fejletté” tehet egy települést, ám nem „teremt” legott „modern” társadalmat, ami pedig az egész politikai presszióval elősegített népességmozgás fő célja volt. Mi több, abban a „posztmodern” értelemben, amely szerint a modern társadalmat, ha nem adott a számára valamely tradícióhoz ragaszkodás lehetősége, éppúgy fenyegeti az *értékromlás*, az elidegenedés, a politikai és kulturális, piaci és innovációs közömbösség – e posztmodern értékterben a kötődés, a szokásrend és a lokális kapcsolatok gyöngülése vagy elvesztése még keservesebb és még hosszabb távra előnytelen változásokkal jár. Egyszóval az erőltetett városiasodás vagy városiasítás épp a „nemzeti célok” gyöngüléséhez vezet – igaz, amíg e célok korántsem világosak vagy érvényesek, addig mindenképpen eléri azt a hatást, amely a társadalom kézbentartásához, kezeléséhez, manipulálásához elegendő. S igazán nehezünkre esne azt bizonyítani, hogy a román politikai vezetőköröknek, s különösen a Romániában kulcsfontosságú erdélyi térség felügyeletével megbízottaknak nem éppen ez volt legfőbb érdekük.

Térbeli koncentráció, települési interakció, kommunikációs tér

Ha nem követjük tovább a pártpolitikai és igazgatáslogikai szempontú romániai városfejlődést, hanem arra a kérdésre koncentrálunk inkább: mi értelme, mi célja, mi haszna van a városoknak – talán közelebb juthatunk az urbanizációs szakasz „jelentéséhez” és értelméhez.

Az már világosan látszik, hogy megtörtént folyamatról van szó, s függetlenül attól, mennyire tarthatjuk retardálnak a jelenlegi szintet, vagy mennyire lehetünk elégedettek, el kell merengeni mindennek jelentőségén, hasznán és álságain. Értékelésem szerint a *modernizációs* célok nevében kieroszakolt *folyamat éppen ellenkezőjére fordult*, ha a társadalmi térben bekövetkezett változásokat szemléljük. Relatív több városi kultúráért, egy „modern” civilizációért indult maga a folyamat – de eredménye a városiasság illúziója, szociálpolitikai és mentálhigiénés krízis,

városökológiai katasztrófa, mérték-telen méretnövesztés és a beépített tér gigantikus lerablása volt. Szerves lét helyett gyökértelen és kapcsolat nélküli idegenség, akkulturáció helyett a térbeélés lehetetlenségének élménye, otthonosság helyett a panel-reprezentativitás és élettelenység, megszemélyesített környezet helyett identitáshiány. Sőt, ha lehet pozitív hatásként említeni: a nivellálódási folyamat eredménye az lett, hogy a városokba betelepülő jobbára falusi népesség „visszaruralizálta” a városszéleket (mint erről Semlyén István ír aprólékosan, vagy Magyarai Nándor László és Bodó Julianna ír kitűnő példákat Csíkszereda városlakóinak „mentális térképei” alapján), vagyis a folyamat újratermelte a vidéki-falusi környezet kicsinyített mását a város szélén, és a falu illetően „behozatalával” a politikai hatalom által elorzott társadalmi-földrajzi *teret szimbolikusan visszafoglalta*. E kulturális ellenállás márcsak azért is érdekes, mert példát nyújt a modern városi lét, az „újrapolgárosodás” egy fals lehetőségéről és arról a *mentális távolságról*, amelyet a totális hatalom megnyilvánulásaival szemben a polgárosodó (kisebbségi) népesség saját érdekében kialakít.

Vagyis az erdélyi városfejlődés legutolsó, a huszadik század harmadik harmadában végbement szakaszáról kevésbé szólhatunk mint új városiasodásról; inkább talán „elvárosiasodott” területekről beszélhetünk, amelyek az átlagon felüli népességszám, az ipari tevékenység miatti tömörülés, az életformaváltó sűrűsödési folyamatok a jellemzőek, nem pedig a hagyományos, történeti értelemben vett város lakó magatartás. Csak egy további hátránya ennek a folyamatnak, hogy nem a posztindusztriális társadalomszerkezetű országok településkomplexumáról, nem olyan központi városmaggal rendelkező és szerves térbeli kapcsolathálóban *funkcionális szerepet* játszó városrégiókról vagy közigazgatási minőségekről van szó, amelyek egy sűrűsödő térben egy- vagy többcentrumú szocioökonómiai egységként működnek. Hanem egyrészt a történelmi városok szerepváltozásáról, másrészt a város és környéke közötti szoros társadalmi és gazdasági összetartozás hiányáról, harmadrészt a lakosság foglalkozási struktúrájának erőszakos átalakításáról, negyedrészt funkciótlan településtípusokról, s (korántsem utolsó sorban) egy *minőségi* nóvumot nélkülöző metropolizációs folyamatról kell beszélni. A romániai városok az esetek egy részében öt vagy tíz esztendő alatt „nőttek föl”, többségük szinte preindusztriális falutelepülésekből vagy bányatelepülésekből lett „metropolisz”. Ehhez képest az a terv, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulóján meglévő 200 városból 700-at csináljanak az ezredfordulóra, mind mennyiségi, mind minőségi szempontból nyilvánvaló abszurdum, s eredménye nem is igen lehet más, mint mesterséges, a szerves fejlődés tempóját és minőségét nélkülöző „városodás”.

A városiasodási folyamatban Európa java részében – történeti értelemben is – kialakult a városok közötti *interakciós mező*, amely rendszerint funkcionális szerepmegosztást, olykor éppenséggel érdekegységet vagy ellenségességet is jelenthetett. Létezett ilyen értelmű térbeli függésrend, karakteres tagoltság, változó konzisztenciájú érdekviszony az erdélyi városok között, sőt a falusi vagy annál még szétszórtabb települések között is. A magyarországi történeti tapasztalatok szerint sem lenne képtelenség azt állítani, hogy a *térbeli települési integráció* olyan településhálózatra vonatkozó fogalom, amelyben az összetartozásnak egyes szereplői tudomással bírnak a másik település létéről, arról virtuális fogalmat tudnak alkotni, s köztük valamilyen interaktív kapcsolat épült ki. A kapcsolatok intenzitása természetesen változhatott, de mindenesetre a történelmi idő növekedésének arányában bővíthetett, sokoldalúbbá is válhatott. Nos, az erdélyi városfejlődés huszadik századi szakaszára valamiképpen fordítottan érvényes volt mindez: bár a

kommunikáció lehetősége mind fejlettebb lett, a városhálózat egyes elemei közötti kooperáció mégsem hasonló intenzitással változott. Ennek oka számomra sem egyértelműen átlátható, de feltételezhetően maguk a folyamatok, a változás dinamikája, a lakosság permanens mobilitása, s emellett a politikai felügyelet következetes jelenléte nehezítette a civil társadalom és a gazdasági ágazatok térkapcsolat-szervező mechanizmusainak érvényesülését.

Annyi persze bizonyos, hogy város és másik város, város és környéke, városrégió és kistáj kommunikatív viszonyában az *erőforrás–elosztó hatalmi pozíció* szabta meg inkább a normákat, mintsem maguk a városok. S erre számos magyarázat kínálkozik. A Magyarországgal határos térség városai a „szerzett” javak fölötti zord ellenőrzés miatt, a mesterséges elszigetelés miatt nem lehettek jelen a kommunikációs tér aktív kihasználói között. A más határok menti térségek ugyanezért. A nemzetiségek, a más etnikumok lakta városok ugyancsak a *térbirtoklás fölülről szabott korlátainak* függvényében magányosodtak el. A bánya- vagy ipari városok meg épp a rájuk rótt funkció, a változhatatlan feladat miatt. Az iparnélküliek mit is kezdhettek volna a többivel, s a hajdani forgalmi centrumok mit értek az új vasútvonalak, autóutak, repülőforgalom korában...? A régi „sóvárosok”, a katonavagy kereskedővárosok, a királyi vagy nemesi jószágbirtokok áttekinthető rendje is a múlté már. A *térbeliség* mint identitás-alapzat nem szervezhető adminisztratív erővel, nemcsak azért, mert a maga fizikai valóságában minden tér *van*; hanem azért sem, mert a tér-átélés rendszerint szimbolikus és mentális, mint az időélmény, s mert az etnikai hatalommal kötött mindennemű kompromisszum vagy paktum egyben egyfajta politikai határrendezési kísérlet is, vagyis az *identitás* szakítópróbája, de ekként már abszolút perszonális térbe kerül, ahol a szimbolikus jelenlét éppoly erős lehet, mint a fizikai (bővebben lásd Bíró – Oláh, 1993).

Mármost nyilván kérdés lehet, hogy akkor mégis milyen típusú kommunikációról is beszélek itt. Hiszen a gazdasági-kereskedelmi, közlekedési, igazgatási stb. *kapcsolatszintek* alighanem gyakorlatilag is részben megmaradtak, s működtek legalább annyira, mint a történeti múltban... Ez igaz. Alapos gyanúm szerint viszont nem működtek a közösségi, települési érdekű viszonyokban. Nem működtek továbbá azokban a szimbolikus terekben, horizontális kapcsolatokban, ahol a nem-intézményes, nem-állami, nem-adminisztratív térben működhetnek volna. „Interurbán” kapcsolatokra gondolok, mentális hasonlóságok megerősítő közlésére, az elgazdaságosított kultúra elleni védekezésre, olyan partnerkapcsolati viszonyra, amelyben a „falón belüliség” egy másik, ugyanilyen települési identitással azonosul vagy benne rokonságra talál, nem pedig egy önazonossági válságtudat erősítése felé visz.

Merthogy ezen a tájon a politikai kultúra mindig *valami elleni* tartalom volt. Olykor persze csak szimbolikus megnyilvánulás, amely viszont egyértelművé tette, hogy nemcsak a veszélyeztetettség közössége áll fenn, hanem ennek jelentősége is fontos összekötő erőként funkcionál. A *közösségért érzett félelem* reprezentációjának hiánya bizonyos mértékig megokolt volt, s bizonynyal java része a szimbolikus szférákba csúszott át, vagy a „sajátnak” a környező ellenséges világtól való elkerítésében, visszahódításában merült ki. Így a hasonló érdekűre-helyzetűre odafigyelés már nem lehetett része a lakóhelyi közösség kapcsolatszervező törekvéseinek. A legújabbkori városfejlődésben a *kommunikációs tér* elsősorban mint *hiány* volt megfogalmazható: a városok önálló létükkel ugyanúgy, mint erőltetett fejlesztésükkel, jóval inkább konzerválják, mint fejlesztik a falvakat, főként akkor, midőn már nem szippantják föl munkaerejüket, hanem csak igazgatási-jogi

alárendeltségben tartják őket. Sőt, mikoron a falvak „beszolgáltaták” a magukét a városnak, azután már csak útban vannak, s amikor látszólag több ezer falu „akadályozza” az újabb 350 tervezett város avatását, akkor már a települési szintű kommunikáció megfakul, a döntéseket úgyis fönt hozzák, azokba beleszólnia szinte lehetetlen bármely alárendelt szférának... A kommunikációs térerősség szempontjából szintúgy *hiányként* jelentkezett a városnövesztés a nemzetiségi-kisebbségi szférában, a családtól-rokonságtól elszakított tömegek közérzetében, a települések megtartóerejének csökkenése terén is. Ugyancsak *hiányként* lehet értékelni azokat a városkapcsolatokat, amelyek az institucionalizált, államosított viszonyban elhaltak, amelyekben a szerves kapcsolattartás a családi-rokonsági szféra dolga is volt, s amelyekben a városhatári demarkációs vonal otthonokat és családokat metszett át, elválasztva szülőt a gyerektől, feleséget a férjtől, s a város lakó egyént önmagától meg saját városától is.

Mindez az *erőforrás-elosztó és újraelosztó* hatalmi gőg és osztályideológia magamutogató tobzódásának, meg az erőszakos haladáshitű optimizmusnak számlájára írható. A modernitás és a strukturális tervezés helyett a román fejlődés a *konjunkturális* célokat erőltette és követte, főképp a társadalmi létnek azon a szintjén, ahol talán a legkönnyebb beavatkozási felületet találta meg: a *kultúra* terén. A kultúrának is olyan elemi hordozóit célozta meg, amilyen a közlés, a párbeszéd, a megértés, a tolerancia, az individuális kapcsolatkeresés, a partnervizony, a rokonsági kapcsolatháló (amely nem biológiai viszony ma már, hanem közösségi joggyakorlat, valamifajta stratégia, amellyel az ember egy hovátartozási csoportból szerzi identitását), s végső soron a politikai kultúra olyan nagyobb egységére összpontosított, amilyen az irodalmi élet, a sajtó, a joggyakorlat, az iskolai nevelési rendszer, a közösségi élet számos színtere, vagyis a *civil társadalom* szférája. A civil társadalom – szerte Nyugat- és Kelet-Európában – intézményesen fosztott meg hagyományos intézményeitől és működési sajátosságaitól. A kommunista korszak várospolitikája úgy jelentkezett, mint egyfajta „csoda-gazdálkodás” militáns ideológiája, ahol a csoda maga a fejlődés, a változás, a *politikai töltetű evolúció*, s ennek legpregnansabb hordozója mi más is lehet, mint az ipar és a városok léte, nagysága, száma, jelentősége. S ami ebben a tradíció-fosztott civil társadalomban a kommunikációhiány volt, az épp a sikertelen fejlesztési politikára rádöbentés illetve a *konfrontálódás elmaradásaként* nevezhető meg. Az iparosítás és a városgyarapítás mint a szocialista politikai hatalom országfelosztó és erőmegosztó taktikája valósult meg, s ezzel szemben a városi társadalmi szféra csupán szimbolikus térvisszafoglalásokkal (szokások és viseletek megőrzésével, emlékhelyek kialakításával, szoboravatásokkal, temetésekkel és újratemetésekkel, stb.) tudott védekezni (lásd erre Magyari – Bodó 1993. izgalmas elemzését).

Mindezen változások során összebonyolódott tehát a városok közötti térbeli-kapcsolatbeli identitásviszony, s ugyancsak átláthatatlanná vált a strukturális és időbeli identitás is. A város mint olyan a történeti értelemben is helyszíne volt a lokális tradíciók megszakadásának, s a „városi levegő szabadsága” masszív kísértés maradt a nem-város lakók, a modern röghözkötöttek számára. De a romániai „csinált városok” (s köztük a magyarok ugyancsak) szigetként ébredtek saját helyzetükre, megkésve vették föl önvédelmi magatartásukat, s lettek késlekedő ellenállói a főhatalom tömbszervezési céljainak. Ha pedig netán már idejekorán elkezdték ezt, mint Kolozsvár, Csíkszereda vagy Marosvásárhely, akkor nyílt ütközőzónái lettek a politikai hatalom és a civil társadalom törekvéseinek, s önmagukat is elszigetelték környezetüktől vagy egymástól. Épp ez lehet egyik oka annak, hogy Romániában a

modern nemzeti kultúra hordozója már szimbolikusan sem a városi polgár, hanem a térbeli és társadalmi (de korántsem kulturális) mobilitás révén munkássá vált paraszt lett, aki az „agrár-ipari komplexumok” feltöltője, a gigászi „településszerkezet-átalakítási tervek” végrehajtásának eszköze, akit a legkevésbé sem kötelez városlakó polgári kultúra, örökség, normarend. A *belső kolonizációnak* ez az egész mechanizmusa, a városok eszközfunkciója, a modernitás kialakítására hivatkozó nemzetállami hübrisz, a polgári társadalom leigázása és az egész 1945 utáni fejlődésfolyamat tehát alapvetően a városok ürügyén ment végbe, s eredményül épp a városok rendszerének tönkretételét hozta. Épp ezért eredendően költői kérdés, hogy a romániai „városforradalom” nem járt-e ugyanolyan emberellenes következményekkel, mint az ipari, az agrár, a polgári, a tudományos-technikai, az informatikai és más forradalmak a társadalomtörténetben...?

A kérdés persze korántsem megválaszolatlan. De szélesebb körű, mélyebb és árnyaltabb megismeréséhez még további kutatásokra, nem utolsósorban további sokoldalú együttműködésre van szükség. Meg persze arra, hogy az „európai identitás” megszerzéséért sikra szálló politikai hatalmak és társadalmi tömegek először megtalálják a maguk önérzetét, amely a periféria és a metropolisz, a civilizált és a civilizálatlan világ, a demokrácia és a nacionalizmus határterületén keresi térbeli-társadalmi terét.

Hivatkozott szakirodalom

- Bácskai Vera 1980. Új irányok a közép-kelet-európai várostörténeti kutatásban. *Korunk Évkönyve*, 75-82.
- Balázs Sándor 1979. *Szociológia és nemzetiségi önismeret*. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 264 p.
- Balogh Sándor 1987. Erdély és a második világháború utáni békerendezés. *Külpolitika*, 5. sz., 183-208.
- Beke György 1994. Beszélgetés Tóth Sándorral, a kolozsvári egyetem filozófiatanárával. *Forrás*, 11. sz., 39-55.
- Benevolo, Leonardo 1994. *A város Európa történetében*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 280 p.
- Bíró A. Zoltán – Oláh Sándor 1993. Emlékmű – jelkép – identitás. (Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről). *Antropológiai Műhely*, I/2. KAM, Csíkszereda, 87-103.
- Bíró A. Zoltán – Bodó Julianna 1993. La pratique d'édification culturelle d'une région. *Experiments*, Vol. 1. Csíkszereda, 71-84.
- Bodó Julianna – Bíró A. Zoltán 1993. Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely*, I/2. Csíkszereda, 57-86.
- Dankanits Ádám 1983. *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*. Magvető, Budapest, 137 p.
- Egyed Ákos 1981. *Falu, város, civilizáció*. Kriterion, Bukarest, 360 p.
- Egyed Péter szerk. 1984. *Változó valóság. Városkutatás*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 261 p.
- Fukuyama, Francis 1994. *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 27-81, 380-393.
- A.Gergely András 1988. *Nemzetiség és urbanizáció Romániában*. Héttorony Könyvkiadó, Budapest. Lásd javított változatát ebben a kiadványban!

-
- Gyáni Gábor 1994a. Nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón. *Századok*, 6:1057-1077.
- Gyáni Gábor 1994b. A modern város történetének antropológiai szemlélete. In: *Történeti Tanulmányok III*. Debrecen, KLTE Történelmi Intézete, 157-165.
- Heller Ágnes – Fehér Ferenc 1993. Biopolitika. In *A modernitás ingája*. T-Twins Kiadó, Budapest, 205-275.
- Hunya Gábor et al. szerk. 1990. *Románia 1944–1990. Gazdaság és politikatörténet*. Atlantisz, Budapest.
- Hunya Gábor 1991. Románia. Elmaradottság politikában, gazdaságban, társadalomban. In Apáthy E. et al. szerk. *Privatizáció Kelet-Európában*. Atlantisz, Medvetánc, Budapest, 135-166.
- Imreh István 1979. *Előjáróban*. /Előszó a Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok c. kötetéhez/. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 5-18.
- Köpeczi Béla szerk. 1989. *Erdély rövid története*. Akadémiai, Budapest, 1513-1829.
- Magyar Nándor László – Bodó Julianna 1991. *Mental map-ek Csíkszeredán*. /Kézirat/, 18 oldal.
- Mihailescu, Vintila 1993. – írásai. *Antropológiai Műhely*, 3. KAM, Csíkszereda. 80 p.
- Miskolczi Ambrus – Szász Zoltán 1986. *Erdély története I–III*. Akadémiai, Budapest, III/1568-1571.
- Musil, Jiri – Link, Jiri 1973. A szocialista országok urbanizációjának néhány jellegzetessége. *Szociológia*, 590-604.
- R.Süle Andrea 1990. Terület- és településrendezési tervek Romániában. *Regio*, 1:31-43.
- Semlyén István 1980. *Hétmilliárd lélek*. Bukarest. 210 p.
- Tagányi Zoltán 1991. A városok várható fejlődése és jövője. /Konferencia-beszámoló/. *Társadalomkutatás*, 4:42-43.
- Varga E. Árpád 1992. Az 1992. évi romániai népszámlálás előzetes nemzetiségi adatközlése. *Regio*, 3:74-79.
- Vágvölgyi András 1991. Harmónia és konfliktus a rurális és városon kívüli térségekben. /Konferencia-beszámoló/. *Társadalomkutatás*, 4:44-45.
- Vofkori László 1979. A településhálózat és a városiasodási folyamat az Udvarhelyi-medencében. In Egyed Péter szerk. *Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok*. Kriterion, Bukarest, 262-278.

A.Gergely András:Kisebbségi tér és lokális identitás /Az erdélyi városok és a magyar kisebbség a XX. században

A kelet-európai pártállamok leomlása, az erősödő nacionalizmus és nemzetállami válság szerves előzményeként kiemelkedő jelentősége volt Romániában is a várospolitikának, ami kihatott a modernizációs és az iparfejlesztési folyamatok során mind a kisebbségi tér átalakulására, mind az etnikai identitás formális megváltozására. Az erdélyi történeti városok strukturális kapcsolatai, a magyar kisebbségi lakosság városlakó hagyományai, valamint e városok társadalmi térszerkezete és kommunikációs rendszere azonban nem a makrogazdaság monumentális céljait szolgálta, hanem az erőltetett asszimiláció elleni védekezés társadalmi tere maradt. A román modernizáció II. világháború utáni kisebbségellenes törekvései között először a termelési struktúra, majd a kisebbségi intézmények és a városok voltak célpontok. A városok koncentrált terei lettek a „romanizálásnak” és a társadalom egyes rétegeit, foglalkozási és kulturális csoportjait, etnikumait arctalanító homogenizálásnak. Az etnokultúra intoleráns elnyomása, a kisebbségi, vallási, identitásbeli másság manipulatív kezelése lassú kulturális genocidium eszközévé lett. Ez identitás-átalakítás egyebek mellett az intenzív urbanizálás hatékonyságával próbálta az etnikai tisztogatás célját szolgálni. A városfejlesztés eszközfunkciót kapott, feladata az intézményesült tradíció-fosztás (is) volt, hogy a kulturálisan „holt vidéken” azután a politikai igazgatási rendszer hatékony belső kolonizációt valósíthasson meg.

Megjelent korábban 1996-ban a Magyar Tudományos Akadémia, Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetei, No. 1. anyagaként.

Az *Antroport* könyvek további, tervezett kötetei
(2014 – 2015)

Féner '75 (Festschrift)

Prónai Csaba (szerk.): Antropológiai cigánykutatások

Tárgykultúra, nemzettudat, látványosságok (Papp Richárd – Bali János szerk.)

A Társadalomtudományi OTDK díjazott antropológiai dolgozatai

Szimbolizáció, szimbólumkutatások (Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor
szerk.)

Antropológiai genderkutatások

Falukép, faluantropológia a kortárs tereptanulmányokban (A.Gergely András
szerk.)

A Buddhizmus Kutatóműhely tanulmány-válogatása

Vallásantropológiai dolgozatok (Papp Richárd szerk.)

Roma pedagógia, „roma antropológia” (Bakó Boglárka szerk.)